

2.7 แก่นของเรื่องอิเหนา

เรื่องอิเหนาเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีแก่นของเรื่องมากกว่า 1 คือ มีแก่นเรื่องใหญ่เป็นหลัก และแก่นเรื่องย่อยมาช่วยดำเนินเหตุการณ์ ทั้งมีแก่นเรื่องสำคัญ และสิ่งประกอบทั้งนี้

1. ความรัก เรื่องอิเหนามีเนื้อเรื่องเบา ๆ เกี่ยวกับความอ่อนหวานของความรักตัวละครในเรื่องถือเอาความรักเป็นเรื่องใหญ่ สามารถทำทุกสิ่งทุกอย่างได้เพื่อความรัก ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะก่อให้เกิดอันตรายอย่างใหญ่หลวงจนอาจถึงแก่ชีวิต เช่น อิเหนาเผาเมืองลักนางบุษบา วิทยาลัยกษัตริย์มารบจนตัวตาย หรือทำให้เกิดการถูกเยาะเย้ยไปเช่นจรกา จุดเริ่มต้นของเรื่องก็เกิดจากอิเหนาไปรักหญิงอื่นที่ไม่ใช่คู่หูนางนั้น ตัวอิเหนาซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของเรื่องก็มีลักษณะรูปร่างใครเห็นใครก็รัก เจ้าชู้รักใคร่ สามารถแจกจ่ายความรักไปให้สตรีใดก็ได้ที่ตนพอใจ ลักษณะนี้เป็นลักษณะที่คนไทยชอบ ดังนั้นแม้อิเหนาจะเป็นตัวต้นเหตุให้ตัวละครหลายตัวต้องตกกระกำลำบากในระหว่างที่มั่งมั่งมหาหรา คนดูหรือคนอ่านก็ไม่เกลียดอิเหนา

ความรักในเรื่องอิเหนานั้นมีทั้งความรักระหว่างหญิงชาย และความรักพวกพ้องวงศ์ตระกูลที่สังเกตได้ชัดคือในพวกวงศ์อสูรแหวท้าวด้วยกัน มีการช่วยเหลือกันในการศึกสงคราม การที่อิเหนาได้มาพบนางบุษบาก็เพราะความรักวงศ์ตระกูล ไม่อยากให้ตาหาต้องแพ้สงคราม การกระทำที่รุนแรงต่าง ๆ ถ้าเป็นพวกเดียวกันกระทำก็จะไม่ถือโทษ เช่น การที่อิเหนาลักนางบุษบาไประหว่างพิธีแต่งงานนั้น ท้าวกูเรับกับท้าวคาหาก็จะพอใจมากกว่าโกรธเคืองจริงจัง

นอกจากนี้ก็ยังมีความรักระหว่างพี่น้อง ซึ่งเป็นความรักที่แน่นแฟ้นซาบซึ้งไม่น้อยกว่าความรักระหว่างหญิงชายเลย การบรรยายให้เห็นความรักอย่างน่ารักน่าเอ็นดูอย่างลึกซึ้ง มีปรากฏในเรื่องอิเหนามากกว่าเรื่องอื่น ๆ ทำให้รู้สึกอ่อนหวานและจับใจผู้อ่านผู้ดู เช่นความรักระหว่างอิเหนากับวิยะดา อิเหนากับสังคามาระตา อิเหนากับสียะตรา บุษบากับสียะตรา บุษบากับวิยะดา เป็นต้น

2. การมั่งมั่งมหาหรา สำหรับเรื่องอิเหนามีศัพท์บัญญัติไว้โดยเฉพาะสำหรับการเดินทางผจญภัยเพื่อหาประสบการณ์ของตัวละคร ซึ่งเป็นแนวความคิดที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยส่วนมาก ตัวละครเอกฝ่ายชายจะต้องออกเดินทางไปตามที่ต่าง ๆ และมีการผจญภัยในระหว่างการเดินทาง เหตุการณ์ในเรื่องอิเหนาเป็นที่น่าสนใจมากที่สุดแต่อิเหนาเดินทางไปเมืองหมันหย้า ต่อมาก็มีการเดินทางออกไปผจญภัยในรูปลักษณะของบันหยี แต่น่าสังเกตว่าตัวละครเอก ๆ ในเรื่องอิเหนา ล้วนแต่เป็นตัวละครที่จะต้อง “มั่งมั่งมหาหรา” ทั้งสิ้น แม้แต่บุษบากับวิยะดาซึ่งเป็นตัวละครหญิงที่น่า

จะได้ใช้ชีวิตที่สุขสบายอยู่ในเมืองมากกว่า การระงุมมะงาหรานี้ มีทั้งการผจญภัยของตัวละครและการติดตามหากันระหว่างพี่กับน้อง สามีกับภรรยา จนในที่สุดก็ได้พบกันสมความปรารถนา

3. การรวบรวมอำนาจและเมืองขึ้น การระงุมมะงาหราของตัวละครเอกคือ อิเหนากับบุษบา เป็นผลให้เกิดมีเหตุการณ์อย่างหนึ่งซึ่งช่วยเชื่อมโยงให้เรื่องติดต่อกันโดยตลอดคือการที่ตัวละครอื่น อยู่ในบ้านเมืองอันมาทยอมสยบอ่อนน้อมอยู่ในอำนาจอ้อมถวายเป็นโอรสธิดาให้ แม้ว่าขณะนั้นอิเหนาจะอยู่ในรูปปลอมแปลงเป็นบัณฑิต และบุษบาเป็นอนุภรรยา ผู้ที่มาอ่อนน้อมนั้นจะอยู่ในวงศ์ตระกูลที่ต่ำกว่า มีจิตใจจงรักภักดีโดยไม่คิดทรยศ

2.8 คุณค่าของเรื่องอิเหนา

อิเหนาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เป็นหนังสือที่ได้รับกรยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็นยอดของ “กลอนบทละคร” ด้วยเหตุที่มีกระบวนการกลอนอันไพเราะราบรื่น เหมาะสำหรับเป็นหนังสืออ่านที่ตีเอนสมฐานะของวรรณคดี และยังใช้เล่นละครในได้ดีกว่าบทละครในสมัยอื่น ๆ

บทละครเรื่องอิเหนา เพียบพร้อมไปด้วยความงามและความดีในด้านวรรณคดี สำนวนภาษา คำนคิดปะและความประณีตบรรจงไม่แพ้เรื่องรามเกียรติ์ ทั้งอาจจะตีเอนกว่าเพราะเป็นเรื่องที่ต้องกับความประสงค์ของผู้ละครในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดเรื่องอิเหนามากกว่ารามเกียรติ์ และโดยที่เรื่องอิเหนานั้น มีนักวรรณคดีหลายท่านยกย่องว่าเป็นรัตนะของวรรณคดีไทย จึงย่อมจะเป็นวรรณคดีร้อยกรองที่มีแงงามชวนพิศอยู่หลายประการ เช่น

1. การเลือกใช้คำ กวีสามารถใช้คำง่าย ๆ มาประกอบกันเข้าเพื่อแสดงให้เห็นความงดงามอ่อนโยนของตัวละคร เช่น พระทรงโฉมประโลมเสน่ห์หา พระทรงโฉมประโลมพิสมัย เจ้าเอยเจ้าดวงยิวหา ฯลฯ และใช้ภาษาบทกลอนในที่ที่เหมาะสมสมควร ทำให้กระบวนการกลอนไพเราะสละสลวย

การแต่งบทละครโดยเฉพาะอย่างยิ่งละครใน เป็นการยากลำบากกว่าการแต่งวรรณคดีประเภทอื่น ๆ เพราะจุดมุ่งหมายของละครในก็คือแสดงคุณค่าทางศิลปะออกไปต่อสายตาผู้ดู การใช้คำจะต้องเข้ากันได้กับบทบาทไม่ขัดเขินต่อการแสดง เช่น ตอนที่อิเหนาขับเพลงชมบุษบาด้วยความเปลอไพล

เจ้าเอยดวงยิวหา

ตั้งหยาดฟ้ามาแต่กระยาหงัน

ได้เห็นโฉมฉายเสียกายครัน

จุกใจมิทันคิด เอย

2. **เสียงเสนาะ** ความไพเราะในคำเสียงในบทละครเรื่องอิเหนามีอยู่หลายคำ เช่น

2.1 **สัมผัส** คือ เสียงคล้องจองได้แก่สัมผัสบังคับคือ **สัมผัสนอก** สัมผัสไม่บังคับ เรียกว่า **สัมผัสใน** ซึ่งอาจจะสัมผัสอักษร หรือ สัมผัสสระ ก็ได้

สัมผัสสระ

พระวิโยคโศกเศร้าเปล่าเปลี่ยว
จนสายตือที่พระหัตถ์ก็พลัดลง
กระจำงแจ้งแสงเทียนโคมส่อง
ลมพัดเพลิงดับอนธการ

ดังมาเกี่ยวลิวโลกตะลึงหลง
จึงค่อยคงคืนสมประทีปกาล
เหมือนน้องเสียงเทียนอธิษฐาน
ประมาณเหมือนต้อนค่างควาจับไฟ

สัมผัสอักษร

ไก่อ้นกระษณฉ่าเฉย
เห็นนางนวลนิกนวลวนนิดา
เบญจวรรณเหมือนวันเมื่อเข้าเฝ้า
นกกระแลแลลับที่จับควรวู

บุหร่งเรอรร้องรับจับพุกษา
นวลพักคราน้องละอองนวล
ได้เห็นเจ้าตอใจฤทัยหวน
แลตามทราวมสงวนจนลับตา

2.2 **ลีลาจังหวะ** คือช่วงซ้ำที่มีผลทำให้มีเสียงอ่อนเนิบ หรือคึกคัก กระชั้นกระชาก กระแทกกระหน่ำ อ่อนโยนละมุนละไม เช่น

เมื่อนั้น
ขับม้าเดี่ยวล่อต่อแยง
กลอกกระหับกลับแทงซ้ายขวา
ถ้อยหนึ่ที่โล่รับรอง

วิหยาสะกำเข้มแข็ง
กรายพระแสงทวนรำเป็นทำนอง
สังคามารดาบี่ดบ้อง
เปลี่ยนท่าทวนทองแทงกัน

2.3 **การเล่นคำ** เป็นกลวิธีที่ให้ความไพเราะคำเสียงอีกวิธีหนึ่ง ช่วยทั้งด้านเสียง และความหมายให้ไพเราะจับใจยิ่งนัก เช่น

ว่าพลางทางชมคณานก
เบญจวรรณจับวัลลีชาติ
นางนวลจับนางนวลนอน
จากพรากจับจากจันรรจา
แขกเต้าจับเต้าร้างร้อง
นกแก้วจับแก้วพาที
ตระเวนไพร ร่อนร้องตระเวนไพร
เค้าโหมงจับโหมงอยู่เอกา

โผนผกจับไม่อิงมี
เหมือนวันพี่ไกลสามสูกามา
เหมือนพี่แนบนวลสมจินตะหรา
เหมือนพี่จากนางสการะวาที
เหมือนร้างห้องมาหารักมี
เหมือนแก้วพี่ทั้งสามส่งความมา
เหมือนเวรโคให้นิราศเสนาหา
เหมือนพินับโหมงมาเมื่อไกลนาง

3. ความหมายอันไพเราะกินใจ คือสิ่งที่สร้างสรรค์อันอารมณ์ ซึ่งอาจเกิดได้กับกวี
ต่าง ๆ ในการแต่งของกวี เช่น

3.1 การใช้คำที่มีเสียงและความหมายที่ไพเราะเป็นพิเศษ คำเหล่านี้คือคำที่มีความหมายลึกซึ้งสะท้อนอารมณ์ หรือสูงส่ง มีสง่า ด้วยรูปและเสียงเป็นพิเศษ เช่น การเรียกหญิงที่รักว่า ดวงยิวา ขวัญข้าว สายสมร เขียวชอุ่มใจ ทราวมสงวน ฯลฯ ซึ่งเป็น endearing words คำที่มีความหมายถึงความยิ่งใหญ่ เช่น พระสุริวงค์เทวัญอุสุมญา เป็นต้น

3.2 กวีโวหาร คือการใช้ชั้นเชิงในการแต่งให้มีรสของถ้อยคำลึกซึ้งประทับใจ มุ่งเอาความรู้สึกทางอารมณ์มากกว่าข้อเท็จจริง มีหลายแบบเช่น

3.2.1 การอุปมาอุปไมย คือการกล่าวเปรียบเทียบโดยตรงหรือโดยอ้อม ให้เห็นและรู้สึกชัดเจนยิ่งขึ้นกว่าคำอธิบายตามธรรมดา ตัวอย่างเช่น

สายสมรนอนเด็กพี่จะกล่อม	เจ้างามจริงพริ้งพร้อมตั้งเสชา
นวลละอองผ่องพักตร์โสภาน	ตั้งจันทราทรงกลดหม่อมมลิน
งามเนตรตั้งเนตรมฤคมาศ	งามขนงวงวาดคังคั่นศิลป์
อรชรอันเอ็นคังกินริน	หวังถวิลไม่เว้นวายเอย

3.2.2 การใช้สัญลักษณ์ เช่น	โอบทศจรีย์
พระพิรุณร่วงโรยโปรยต้อง	มณฑาทองทิพรสศศศรี
ขยายแย้มผกาสุมาลี	ภุมรีภรมย์ชมชิต

3.2.3 การกล่าวเกินความจริงหรือผิดความจริง การกล่าวแบบนี้จะนำเอาความจริงมาจับไม่ได้ เพราะจะทำให้เสียรสวรรณคดีไป เช่น

นวลนางจับนางนวลนอน	เหมือนพีแนบนวลสมรจินตะหรา
หรือ	
แต่ละห้อยคอยหาพระโคมยง	จนเย็นลงบุหร่งร้องก้องเสียง
ไม่เห็นกลับคืนหลังจากวงเวียง	นางพางเพียงจะวินาศหาวาติญญาณ์

3.2.4 การพรรณนาและการบรรยายที่แจ่มแจ้งชัดเจน จนสามารถแลเห็นภาพตามที่พรรณนานั้นอย่างที่เราเรียกว่า ภาพพจน์ มีหลายประเภท คือ

การพรรณนาที่ทำให้เห็นภาพอย่างตรงไปตรงมา เช่น

พัทตร์น้องละอองนวลปลั่งเปล่ง	ตั้งดวงจันทร์วันเพ็ญประไพศรี
อรชรอ่อนแอ้นทั้งอินทรี	ตั้งกินรีลงสรลงกาลย์
งามจริงพริ้งพร้อมทั้งสารพวงค์	ไม่ซัดขวางเสียทรงที่ตรงไหน

การบรรยายให้เห็นนาฏการ คือ ความเคลื่อนไหวไปตามบทบาท เช่น ตอนที่อิเหนามีอาการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ไปตามอารมณ์ตอนที่เห็นนางบุษบาแล้วก็ลืมตัว

เมื่อนั้น	ระเค่นมนตรียิ่งหม่นหมอง
แลตามทราวม้วยค้วยใจปอง	พลางร้องครวญซบซันฉับไว

๖ 2 คำ ๖

เจ้าดวงยิวหาพี่	เจ้าจะจรลีไปไหน
พี่จะอุ้มไปส่งนะดวงใจ	ภวไนยก็เคลื่อนองค์ เอย

๖ 2 คำ ๖

สังคามารตาลอบสะกิด	เห็นทรงฤทธิ์เคลิ้มคลั่งกำลังหลง
จึงยืคข้อพระบาทไว้มั่นคง	พระรึงค์ไต่คึดก็คืนมา

3.2.5 การใช้ถ้อยคำโต้ตอบอย่างคมคาย แสดงอารมณ์และปฏิภาณ เช่นตอนที่ท้าว

กูเรบั้นมีสารไปถึงอิเหนาที่เมืองหมันหยง

ถึงไม่เลี้ยงบุษบาเห็นว่าชั่ว	แต่เขารู้อยู่ว่าตัวนั้นเป็นพี่
อันองค์ท้าวคาหาธิบตี	นั้นมิใช่อาถว่าไร

.....
ครันหนึ่งก็ให้เสียวาจา	อายุชาวคาหาอาณาจักร
ครันนี้เร่งคิดตุงนัค	จะซ้ำให้เสียศักดิ์ก็ตามที
แม่นมียกพลไกรไปช่วย	ถึงเราม้วยก็อย่ามาคูดผี
อย่าคูดทั้งเปลวอัคคี	แต่วันนี้ชาตกันจนบรรลัย

คุณค่าของบทละครใน ในฐานะที่เป็นวรรณคดีสำหรับการแสดง

เรื่องราวเกียรติแต่เดิมใช้เล่นละครเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์จนเป็นประเพณีนิยมมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด

เรื่องอิเหนามากกว่า เรื่องรามเกียรติ์จึงลดความสำคัญลงไปมาก แต่ก็ยังต้องเล่นละครในของหลวงเพื่อรักษาประเพณีอยู่ ในชั้นแรกคงจะใช้บทพระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 แต่แล้วพระองค์ก็ทรงตระหนักว่า บทรัชกาลที่ 1 ไม่เหมาะกับการใช้เล่นละคร จึงทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่โดยตัดตอนมา เฉพาะที่ทรงเห็นว่าเล่นเป็นละครได้ดี ส่วนเรื่องอิเหนานั้นทรงพอพระทัยที่จะทรงพระราชนิพนธ์ใหม่หมดทั้งเรื่อง จึงอาจกล่าวได้ว่า บทละครในพระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 นั้น มีความสมบูรณ์ในเชิงศิลปะการแสดงอย่างเต็มเปี่ยม

แม้ว่าเรื่องรามเกียรติ์จะเป็นเรื่องอินเดีย ตัวละครในเรื่องเป็นคนอินเดียและเรื่องอิเหนาเป็นเรื่องชวา ตัวละครในเรื่องเป็นคนชวาก็จริง แต่เมื่อนำมาแต่งเป็นละครไทยแล้วลักษณะของตัวละครก็กลายเป็นลักษณะของคนไทยโดยสิ้นเชิง ฉากที่นำมาบรรยายก็คือฉากของกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมี "เสาชิงช้าอ่าวาสวัตพราหมณ์... หอกลองอยู่กลางเวียงชัย... กลองหลอดแลลีสู่ศกตา ฯลฯ" คนดูจึงมีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตัวละครและรู้สึกเสมือนมีส่วนร่วมอยู่ในละครด้วย

ผู้ดูละครต้องการความบันเทิงและการผ่อนคลายอารมณ์จากความตึงเครียด ต้องการประสบการณ์ใหม่ๆ จากการดูละคร ซึ่งก็เป็นความจริงของชีวิตที่แฝงอยู่ ละครจึงมีส่วนช่วยและมีบทบาทในการดำเนินชีวิตของมนุษย์อยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยก่อนที่คนไทยส่วนใหญ่อ่านหนังสือไม่ออก และมีมหรสพอยู่เพียงไม่กี่ชนิด

เรื่องรามเกียรติ์เป็นเรื่องที่มีเนื้อเรื่องค่อนข้างหนัก เพราะเป็นเรื่องของการสงคราม การต่อสู้ การเอาชนะกัน ซึ่งเป็นธรรมชาติของมนุษย์ทั่วไป ที่จะต้องมีสัญชาตญาณของการต่อสู้อยู่ในตัว ดังนั้นเราจะเห็นว่าเนื้อเรื่องรามเกียรติ์ที่นำมาใช้ในการแสดงส่วนมากจะเป็นตอนที่มีการสู้รบกัน และเป็นทีนิยมของคนดูด้วย ส่วนเรื่องอิเหนานั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับความรัก และการผจญภัยก็ได้รับความนิยมไม่น้อยเช่นเดียวกัน

คุณค่าทางศิลปะของละครในจะได้จากการแสดงเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งผู้แสดงเสนอให้กับผู้ดูในรูปของทำนองเพลง การรำว่า และถ้อยคำในบทร้อง ความสำคัญของบทบาทของตัวละครอยู่ที่ท่าว่า และถ้อยคำในเนื้อร้อง เนื้อร้องของบทละครในซึ่งเป็นคำกลอนจะต้องมีความไพเราะประณีตบรรจงอยู่ในตัวเอง ศิลปะทุกอย่างจะต้องประสมประสานกลมกลืนกัน เมื่อบทละครในทั้ง 2 เรื่องมีกวีผู้สนพระทัยในศิลปะ คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นผู้ทรงพระราชนิพนธ์และ

ปรับปรุงแบบแผนของละครในไว้อย่างประณีต ถูกต้อง และสมบูรณ์ที่สุด จึงถือได้ว่า บทละครในทั้ง 2 เรื่องนี้จะต้องเป็นบทที่มีชีวิตชีวกว่าบทละครในในสมัยอื่น เหมาะสมกับการเล่นละครในมากกว่าบทละครในฉบับอื่น ๆ

3. บทละครนอก

การเล่นละครนอกของไทยนั้นเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ดังที่ เมอติเออร์ เดอ ลาลูแบร์ เล่าไว้ในจดหมายเหตุพงศาวดารพระราชอาณาจักรสยาม ได้กล่าวถึงละครนอกไว้ว่า

“การละเล่นที่ชาวสยามเรียกว่าละครนั้น เป็นกลอนแถมกับคำเจรจา เรื่องหนึ่งเล่นตั้งแต่เช้า 2 โมงจนทุ่ม 1 ตลอด 3 วัน 3 คืน จึงจะจบ เป็นทำนองพงศาวดารอย่างขลัง มีตัวละครร้องเรื่องหลายคน บรรดาที่ออกมาอยู่กลางแจ้งแล้วเมื่อถึงบทใครคนนั้นก็ร้อง คือละครตัวหนึ่งร้องเล่าเรื่องพงศาวดาร และตัวละครนอกนั้นใครเป็นตัวบทไหน ถึงบทตัวนั้นพูดจึงร้อง แต่ตัวละครที่ร้องนั้นล้วนเป็นชายทั้งนั้น ไม่มีหญิงเลย”¹

ละครนอกแต่เดิมคือละครที่ราษฎรเล่นกันในพื้นเมือง ตัวละครเป็นชายล้วน เพราะแต่โบราณมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้นับถือศาสนาอื่นเล่นละครผู้หญิง เพิ่งพระราชทานพระบรมราชานุญาต เมื่อรัชกาลที่ 4 นี้เอง ดังนั้นละครนอกที่ใช้ผู้หญิงเล่น จึงมีแต่ละครของหลวง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกขึ้นใหม่ จึงโปรดให้หัดละครหลวงขึ้นอีกชุดหนึ่งนอกเหนือไปจากละครใน ผูกหัดกันที่วังต้นสน ละครชุดนี้เข้าใจว่าได้เล่นออกโรงเป็นครั้งแรกเมื่อคราวสมโภชพระยาเศวตกฤษฏ์ ข้างเผือกนอกเมืองโพธิ์สัตว์ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมีเมื่อ พ.ศ. 2365 ตัวละครเท่าที่สืบทราบนามและบทที่เล่นก็มี จัน พระสังข์ ขำ เงาะ อนุ รจนา บัว ท้าวสามนต์ น้อยงอก ไกรทอง

นาฏศิลป์พื้นเมืองของหลวงในสมัยรัชกาลที่ 2 แสดงทั้งละครในและละครนอก ส่วนละครของเอกชนนั้นเป็นการแสดงของศิลปินชายเพราะไม่ได้อยู่ในข้อห้าม แต่การเล่นละครนอกในกรุงเทพฯ นั้น คงจะเอาอย่างละครในที่เล่นกันเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนกระทั่งละครนอกกับละครในเกือบจะเป็นอย่างเดียวกัน ผิดกันแต่ทำนองร้องและกระบวนการเล่นบางอย่างเท่านั้น

ละครนอกในสมัยกรุงศรีอยุธยาคงจะมาจากการละเล่นพื้นเมืองของชาวบ้าน แล้วมาผูกเรื่องราวขึ้นเล่นโดยอาศัยเค้าเรื่องจาก นิทาน ชาดก หลาย ๆ เรื่องจาก นิบาตชาดก และปัญญาสชาดก

¹ ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศาวดาร (ผู้แปล), (2 เล่ม, พิมพ์ครั้งที่ 1, เล่ม 1, พระนคร : กุรุสภา, 2505,) หน้า 210

ตลอดจนนิทานพื้นบ้าน เพราะเป็นเรื่องที่ชาวบ้านนิยมกันเป็นส่วนใหญ่ แต่ด้วยเหตุที่ในสมัยก่อน การเขียนหนังสือเป็นเรื่องที่ยากและสิ้นเปลือง การจารึกบทละครนอกลงเป็นลายลักษณ์อักษรจึงมีอยู่น้อย ทั้งอาจจะกระจัดกระจายสูญหายไปเมื่อครั้งกรุงแตก จึงปรากฏว่า บทละครสมัยเก่ามีหลักฐานเหลืออยู่เพียง 14 เรื่อง คือ

1. การเกศ	2. กาวี
3. ไชยทัต	4. พิกุลทอง
5. พิมสุวรรณค์	6. พิณสุริวงค์
7. มโนห์รา	8. โมงป่า
9. มณีพิชัย	10. สังข์ทอง
11. สังข์ศิลป์ชัย	12. สุวรรณศิลป์
13. สุวรรณหงส์	14. โสวัตร์

ยังมีบทละครนอกอีก 5 เรื่อง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นบทละครสำนวนเก่าก่อนสมัยรัชกาลที่ 2 แต่ยังไม่ปรากฏชัดว่าเป็นบทละครสำนวนเก่าถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือไม่ คือ

1. ไกรทอง	2. โคมบุตร
3. ไชยเชษฐ	4. พระรถเมรี
5. ศิลป์สุริวงค์	

บทละครทั้ง 19 เรื่องนี้ ไม่มีเรื่องใดมีต้นฉบับครบถ้วนสมบูรณ์เลย บางเรื่องมีต้นฉบับอยู่เพียง 1 เล่มสมุดไทย คือเรื่องมโนห์รา บางเรื่องมีหลายเล่มสมุดไทย แต่ข้อความที่คัดลอกซ้ำกันบ้าง ขำรุค หรือมีบทละครเรื่องอื่นคัดลอกไว้ในเล่มเดียวกัน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกขึ้นเพื่อให้ละครหลวงเล่นนั้น ทรงเลือกเอาบทละครของเก่ามาดัดแปลง โดยเลือกสรรเฉพาะบางตอนที่ทรงเห็นว่าเหมาะที่จะนำมาเล่นละคร แล้วปรับปรุงเสียใหม่โดยตัดเรื่องเดิมทิ้งเสียบ้าง แก้ไขสำนวนกลอนให้ไพเราะราบรื่นขึ้น เมื่อนำมาเล่นละครก็เป็นที่ยอมรับกันแพร่หลาย แต่บทละครนอกพระราชนิพนธ์นี้คงจะใช้เล่นเฉพาะในราชสำนัก ละครนอกของเอกชนคงจะใช้บทเดิม

การเล่นละครนอกในกรุงเทพฯ ฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่างกันเป็น 2 อย่างคือ¹

¹ วิถีเล่นละครนอกเป็นคำขานแจ้ของพระภิกษุหมาด วัดตำหรุ เคยเป็นคนบอกบทละครเจ้ากรับในสมัยรัชกาลที่ 3 อ้างถึงในเชิงอรุณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานละครอิเหนา (พระนคร : คลังวิทยา, 2507), หน้า 74.

1. ละครมีเจ้าของ ผู้เป็นเจ้าของละครมักเป็นโชนหรือละครของผู้ที่อยู่ก่อน ครั้นพอเล่นดีมีชื่อเสียงแล้วจึงแยกมารวบรวมพวกพ้อง ผักหักเล่นเป็นละครขึ้นโรงหนึ่งต่างหาก เช่น นายบุญยังซึ่งมีชื่อเสียงอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และเจ้ากรับ สมัยรัชกาลที่ 3 ตัวเจ้าของละครเป็นครู และเป็นตัวละครสำคัญในเรื่องด้วย จึงเรียกกันว่า นายโรง ซึ่งหมายถึงหัวหน้าละครโรงนั้น แต่ นายโรงโดยมากมักเป็นตัวยืนเครื่อง คนจึงเรียกตัวยืนเครื่องว่านายโรง ทั้ง ๆ ที่อาจจะไม่ได้เป็นเจ้าของละครก็ได้

2. ละครประสมโรง คือผู้ที่เล่นละครได้ แต่ไม่ต้องการ หรือไม่อาจจะรวบรวมผู้คนเป็นละครของตนขึ้นโรงหนึ่งต่างหาก จึงเป็นแต่รับจ้างเขาเล่นประสมโรงกับผู้อื่น บางทีตัวรับจ้างมาหาละครประสมโรงไปเล่น พวกนี้ต้องมีเครื่องแต่งตัวของตนเองพร้อม

ลักษณะที่เล่นงานต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ นั้น ไม่ต้องไปเที่ยวทำงาน บ้านเจ้าของละครอยู่ที่ไหน ก็เอาเครื่องละคร คือ เครื่องทำเทียมศัสตราวุธสำหรับเขน มีธงแดงเป็นต้น ใส่กระบอกของกลีตังไว้หน้าบ้าน ใครเห็นก็รู้ว่าจะหาละครได้ที่นั้น พวกละครจะกำหนดประเภทของงานต่าง ๆ กันเป็น 3 อย่าง คือ

1. งานฉาก คืองานชนิดที่แต่งโรงถึงกันฉากให้ละครเล่น เช่นในงานโกนจุกบุตรีศิกาของผู้มีบรรดาศักดิ์ นับเป็นงานใหญ่ซึ่งต้องเล่นเต็มกำลัง และฝีมือ เรียกเงินโรงแรงกว่างานอย่างอื่น ๆ

2. งานปลีก คืองานชนิดที่หาละครไปเล่นเป็นสามัญ เช่น เล่นแก้สินบน หรือเล่นงานโกนจุกลูกชาวบ้าน แต่ก่อนมักเล่นในโรงโถง เหมือนละครชาตรีปัจจุบัน ไม่มีฉากกันเป็นนอกโรงในโรง ตัวละครถึงบทก็ลุกขึ้นเล่น ถ้าสิ้นบทก็ลงนั่งอยู่กับพวกลูกคู่

3. งานเหมา เกิดจากนายบ่อนเบี้ยหาละครไปเล่นที่บ่อนเพื่อล่อให้คนมาดูละครแล้วจะเลยเข้าไปแทงถั่วไป ละครจะเล่นอย่างไรไม่ว่า ต้องการแต่จะเสียเงินโรงให้น้อย จึงตกลงเป็นวิธีหาละครไปเล่นคราวละ 10 วัน เรียกว่างานเหมาด้วยเหตุนี้

ละครนอกของเอกชนนั้นเล่นเรื่องไชยเชษฐา สังข์ศิลป์ชัย สังข์ทอง เหมือนกับละครหลวง แต่กระบวนที่ละครหลวงเล่นไม่เหมือนกับละครเอกชน เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแก้ไขทั้งทำนองร้องและวิธีรำ จึงมีละครนอกแบบหลวง ขึ้น ซึ่งละครของผู้มีบรรดาศักดิ์ถือเอาเป็นแบบอย่างมาจนทุกวันนี้¹

¹ เก็บความจาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 64-142.

บทละครนอกที่เรียกว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 มี 6 เรื่องดังนี้

1. ไกรทอง
2. คาวี
3. ไชยเชษฐ์
4. มณีพิชัย
5. สังข์ทอง
6. สังข์ศิลป์ชัย²

3.1 ความมุ่งหมายในการแต่ง

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เดิมละครผู้หญิงของหลวงก็เล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอุณรุท กับเรื่องอิเหนา ทั้ง 3 เรื่องนี้เป็นบทสำหรับเล่นละครใน ส่วนเรื่องอื่น ๆ นอกเหนือไปจากนี้ที่นำมาเล่นละคร จึงจะเป็นบทละครนอก และเป็นละครที่ราษฎรเล่นกันในพื้นเมือง ตัวละครเป็นผู้ชายล้วน เนื่องจากโบราณมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นมีละครผู้หญิง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงฝึกหัดละครผู้หญิงของหลวงขึ้น จึงโปรดฯ ให้ละครผู้หญิงของหลวงเล่นเรื่องอื่น ๆ แข่งขันกับละครผู้ชาย และเลือกละครนอกบางเรื่องมาทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นใหม่ เฉพาะตอนที่ให้ละครผู้หญิงของหลวงเล่น คือ

เรื่องไชยเชษฐ์ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ 4 เล่มสมุดไทย แล้วทรงแก้ไขตัดตอนอีกครั้งหนึ่งเป็น 3 เล่มสมุดไทย ละครมักเล่นตามความฉบับที่แก้ไขใหม่

เรื่องสังข์ทอง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นหนังสือ 6 เล่มสมุดไทย

เรื่องไกรทอง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นหนังสือ 2 เล่มสมุดไทย

เรื่องมณีพิชัย ทรงพระราชนิพนธ์เป็นหนังสือ 1 เล่มสมุดไทย

เรื่องคาวี ทรงพระราชนิพนธ์เป็นหนังสือ 4 เล่มสมุดไทย

เรื่องสังข์ศิลป์ชัย ทรงพระราชนิพนธ์แก้ไข เป็นหนังสือ 2 เล่มสมุดไทย

แต่พระราชนิพนธ์บทละครทั้ง 6 เรื่องนี้ จะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องไหนก่อน เรื่องไหนทีหลัง ไม่มีคำชี้แจงปรากฏ เมื่อดูจากสำนวนกลอนแล้ว เข้าใจกันว่าทรงพระราชนิพนธ์

² บทละครเรื่องสังข์ศิลป์ชัยนี้ กล่าวกันว่าเป็นบทละครที่พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระนิพนธ์ปรับปรุงจากบทกรงเก่า แล้วถวายตราเป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

เรื่องไชยเชษฐาก่อน ต่อจากนั้นก็มีการสังฆของ ไกรทอง มณีพิชัย และกาวิตามลำดัด ส่วนเรื่องสังฆศิลป์ชั้นนั้นไม่สามารถสันนิษฐานได้

3.2 เรื่องย่อ

ไกรทอง

เรื่องตอนต้นก่อนที่จะทรงพระราชนิพนธ์บทละคร

ที่เมืองพิจิตรมีถ้ำพระอยู่ใต้น้ำแห่งหนึ่ง ในถ้ำนั้นมีแก้วเป็นของวิเศษส่องแสงให้ถ้ำสว่างเหมือนกลางวันอยู่เป็นนิจ จระเข้ตัวโตเข้าไปอยู่ในถ้ำนั้น แก้วก็บันดาลให้กลายเป็นมนุษย์ และมีอิมทิพย์ไม่ต้องกินผู้คนบริโภคโภชนาหารอย่างใดด้วย ท้าวรำไพเป็นพระยาจระเข้อยู่ในถ้ำนี้รักษาศีลสัตย์ก็เป็นสุขมาช้านาน ท้าวรำไพมีบุตรชื่อท้าวโคจร แต่อยู่มาท้าวโคจรไปมีเหตุเกิดวิวาทกับจระเข้ร้ายชื่อท้าวแสนตาและพระยาพันวัง เลยกัดกันตายทั้ง 3 ตัว จึงเหลือแต่บุตรของท้าวโคจรชื่อว่าพระยาชาลวัน ท้าวรำไพเห็นว่าตัวชราแล้วจึงมอบอำนาจให้พระยาชาลวันผู้เป็นหลานปกครอง พวกจระเข้บริวารทั้งปวง พระยาชาลวันมีเมียหลวงชื่อนางวิมาลา เมียน้อยชื่อนางเลื่อมลายวรรณ อยู่ในถ้ำด้วยกัน แต่พระยาชาลวันนั้นใจพาลชอบกินคนตามนิสัยจระเข้ มิได้รักษาศีลครองสัตย์เหมือนท้าวรำไพผู้เป็นปู่ อยู่มาวันหนึ่ง พระยาชาลวันอยากกินเนื้อมนุษย์จึงออกจากถ้ำ กลายเป็นจระเข้ว่ายนำมาจากหน้าเมืองพิจิตร ขณะนั้นนางตะเภาทองกับนางตะเภาแก้วพี่น้อง เป็นลูกสาวของเศรษฐีที่เมืองพิจิตร ลงเล่นน้ำอยู่กับบ่าวไพร่ พระยาชาลวันเห็นนางตะเภาทองก็เฝ้ารัก เพราะตัวอยู่ในถ้ำเคยเป็นมนุษย์ จึงตรงเข้าคาบเอานางตะเภาทองแล้วพาลงไปในถ้ำ นางตกใจสลบไม่รู้สติ สมประดี พระยาชาลวันแก้ไขพันชั้นมาแล้วพูดจาเกี้ยวพาราสี นางวิมาลาเห็นพระยาชาลวันไปได้มนุษย์มาเป็นเมียใหม่จึงชวนนางเลื่อมลายวรรณ ไปด้วยกันถึงห้อง พระยาชาลวันยังไม่ตื่นนอน เห็นนางตะเภาทองนั่งอยู่คนเดียว ก็เข้าไปไต่ถามถากถางต่าง ๆ ด้วยความหึงหวง จนเกิดทะเลาะต้าวกัน ออ้อจจนพระยาชาลวันตื่นขึ้น ก็ว่ากล่าวชู้นางทั้ง 3 คนต้องเลิกวิวาทกันไป

ฝ่ายเศรษฐีบิดานางตะเภาทองทราบว่าจะเข้าคาบเอาลูกสาวไป สำคัญว่านางตะเภาทองตายให้บ่าวไพร่เที่ยวตามหาศพก็ไม่พบ จึงบ่าวร้องพวกหมोजระเข้ให้จับจระเข้ที่กินลูกสาว พวกหมोजระเข้อยากได้สินบน ต่างคนต่างพยายามจะจับพระยาชาลวัน ไม่รู้ว่าเป็นจระเข้มีเขี้ยวแก้วกายสิทธิ์ ก็ถูกพระยาชาลวันขบกัดฟัดฟาดตายเสียเป็นอันมาก จนผู้คนพากันกลัวไม่มีใครจะกล้ารับสินบนของเศรษฐี เศรษฐีก็ขี้ใจจึงประกาศว่า ถ้าใครจับชาลวันได้ จะยกนางตะเภาแก้วลูกสาว

คนเล็กให้เป็นเมียแล้วจะแบ่งทรัพย์สมบัติให้ด้วยกึ่งหนึ่ง ชาวนั้นก็เลื่องลือไปในแขวงเมืองพิจิตร ขณะนั้นเจ้าไกรทองเป็นชาวเมืองนนทบุรี คุมเรือขึ้นไปค้าขายอยู่ที่เมืองพิจิตร เจ้าไกรทองเป็นคนรักเรียนวิชาอาคมมาแต่年幼เมื่อขึ้นไปอยู่เมืองพิจิตรอายุ 18 ปี เวลาว่างการค้าขาย ออกสำหไปเล่าเรียนวิชากับพระครูที่วัดหน้าพระธาตุเสมอไม่ขาด ท่านพระครูรักใคร่ บอกรวิชาอาคมให้จนชำนาญชำนาญ ครั้นได้ยืมข้าวเศรษฐีประกาศหาคนจับจระเข้ จะยอมแบ่งสมบัติและยกลูกสาวให้ ก็คิดอยากรับอาสาเอาสินบน จะได้ตั้งตนให้เป็นหลักแหล่งต่อไป จึงไปถามพระครูผู้อาจารย์ว่าวิชาความรู้ที่ได้เล่าเรียนไว้จะพอสู้จระเข้ตัวสำคัญนั้นได้หรือยัง พระครูบอกว่าวิชาที่เรียนรู้นั้นก็พอจะสู้จระเข้ได้อยู่แล้ว แต่ที่ว่าพระยาชาลวันนั้นมีเขี้ยวแก้วเป็นจระเข้กายสิทธิ์ จะฆ่าฟันด้วยเครื่องศาสตราวุธอย่างอื่นหาตายไม่ ต่อเมื่อแทงด้วยหอกสกัดโลหะจึงจะตาย เจ้าไกรทองได้ฟังก็ยินดีจึงขอหอกสกัดโลหะกับเครื่องป้องกันตัวมาจากพระครูแล้วไปบอกเศรษฐีว่าจะรับอาสาจับชาลวัน เศรษฐีก็ยินยอม ทั้งสองฝ่ายจึงไปทำสัญญาต่อหน้าเจ้าเมืองกรมการเมืองพิจิตรแล้วเจ้าไกรทองก็ไปตั้งโรงทำพิธีที่หาดทรายริมหน้าหน้าเมืองพิจิตร

เมื่อเจ้าไกรทองตั้งพิธี พระยาชาลวันอยู่ในถ้ำนอนอยู่กับนางวิมาลาในถ้ำนั้นเกิดนึกผิดคิดว่าไฟไหม้ถ้ำ แล้วมีเทวดาองค์หนึ่งถือพระขรรค์เข้าไปฟาดฟันพระยาชาลวัน สวไล้ออกให้แรงกา กิน แล้วตัดเอาศีรษะไป พระยาชาลวันตกใจตื่นขึ้นไม่สบายใจ จึงเล่าความฝันให้นางวิมาลาฟัง นางวิมาลารู้ว่าเป็นฝันร้าย แนะนำให้ไปแก้ฝันแก้ท้าวรำไพขอให้เธอช่วยทำนาย ท้าวรำไพทำนายว่าฝันร้ายนัก ถ้าประมาทจะมีศัตรูบงอาจลงมาทำร้ายถึงในถ้ำที่อยู่ ให้ระวังตัวไว้ให้จงดี พระยาชาลวัน จึงให้บริวารขนเอาศิลามาถมปิดปากถ้ำเสีย มิให้ผู้ใดเข้าได้ หมายถึงซ่อนตัวอยู่ในถ้ำจนสิ้นเคราะห์แล้ว จึงจะออกไปเที่ยวเตร่ดังแต่ก่อน แต่เมื่อเจ้าไกรทองทำพิธีอ่านอาคมเรียก อำนาจมนตร์บันดาลให้พระยาชาลวันเกิดกลดกคลุมในใจจนทนอยู่ในถ้ำไม่ได้ ก็ผละผัดทำลายกองศิลาที่ปิดปากถ้ำ แล้วกลายเป็นจระเข้ว่ายน้ำมายังโรงพิธี เห็นเจ้าไกรทองอยู่ในแพก็รู้ว่าตัวศัตรู จึงกรากขึ้นเกยแพหมายจะขบกัดเสียให้ตาย แต่เตชะวิทยาคมช่วยป้องกันไกรทอง พระยาชาลวันมีอาจทำร้ายได้ กลับถูกเจ้าไกรทองแทงเจ็บปวดสาหัสจะสู้ไม่ได้ก็หนีกลับลงไปในถ้ำ ไปบอกความแก่ท้าวรำไพขอให้ช่วยต่อสู้ศัตรู ท้าวรำไพไม่เข้าด้วย ว่าเหตุที่เกิดขึ้นทั้งนั้นเพราะพระยาชาลวันไม่อยู่ในศีลในสัตย์เกี่ยวกับคนมนุษย์แล้วมีหน้าซำยังไปลักเอาลูกสาวเขามาเป็นเมีย จึงเกิดกรรมเวรเพราะความชั่วของตนเอง พระยาชาลวันเห็นท้าวรำไพไม่เข้าด้วยก็น้อยใจ กลับมายังถ้ำที่อยู่ของตนมาเล่าความแก่นางวิมาลา แล้วบอกว่า แต่ก่อนมิเคยมีศัตรูที่จะทำร้ายได้ เคียงนี้มีศัตรูมีฤทธิ์เกิดขึ้นแล้ว คงจะไม่พ้นอันตรายเป็นแน่แท้ นางวิมาลาเห็นพระยาชาลวันถูกแทงเป็นแผลยับยั้งไปทั้งตัวก็ตกใจ รีบออกมาเรียกพวก

บริวารหมายจะให้ช่วยกันไปรักษาพยาบาล ขณะนั้นพอดีเจ้าไกรทองจุดเทียนระเบิดนำตามลงไปถึงถ้า พวกจะเข้บริวารก็พากันหนีไป ยังเหลือแต่นางวิมาลาที่ห้องนอกคนเดียว เจ้าไกรทองฉวยข้อมือจับ นางวิมาลาได้ แล้วขู่ว่าพระยาชาลวันอยู่ที่ไหน นางวิมาลาไม่บอก เจ้าไกรทองเงื่อหอกขึ้นจะแทง นางตกใจก็ร้องขึ้น พระยาชาลวันอยู่ในห้อง ได้ยินเสียงเม็ยร้องก็ถลันออกมาทั้งยังเจ็บอยู่ พอเจ้าไกรทองแลเห็นก็รู้ว่าพระยาชาลวัน ค้วยมีบาดแผลโลหิตเปื้อนอยู่ทั้งตัว แต่เห็นรูปทรงเป็นชายหน้ารักก็ยืนตะลึงอยู่ ฝ่ายพระยาชาลวันเห็นเจ้าไกรทองจับเม็ยไว้ก็โกรธเป็นกำลั่ง ตรงเข้ารบกับไกรทอง รบกันอยู่พักหนึ่งพระยาชาลวันก็สิ้นกำลั่ง เจ้าไกรทองจับได้เอาตัวมัดไว้ แล้วเจ้าไกรทองนึกว่าพระยาชาลวันนี่แปลงเป็นมนุษย์ได้ ชะรอยจะลักนางตะเภาทองมาเลี้ยงไว้เป็นเม็ยคอกกระมัง ที่เมืองพิจิตรจึงค้นหาศพนางตะเภาทองไม่ได้ คิดแล้วจึงเที่ยวกันไปในถ้ำก็พบนางตะเภาทองแต่นั้น ตั้งแต่เป็นเม็ยจะเข้รังควานก็เข้สิง กลายเป็นผีดิบพุดกับมนุษย์ไม่ได้ ได้แต่ใช้ใบ้บอก เจ้าไกรทองจึงพานางตะเภาทองขึ้นชี้พระยาชาลวันมาส่งต่อเจ้าเมืองกรมการเมืองพิจิตร เศรษฐีผู้บิดาเห็นนางตะเภาทองกลายเป็นใบ้มิรู้จะแก้ไขอย่างไร จึงอ้อนวอนเจ้าไกรทองขอให้ช่วยแก้ไขให้ค้วย เจ้าไกรทองบอกว่าที่นางเป็นเช่นนี้เพราะรังควานของพระยาชาลวันเข้ทับ ต่อพระยาชาลวันตายเมื่อใดจึงจะหาย เจ้าเมืองพิจิตรว่าพระยาชาลวันตัวนี้มันกินผู้คนเสียหนักกว่าหนักแล้วจะเอามันไว้ทำไม จึงสั่งให้พวกชาวเมืองฆ่าพระยาชาลวันเสีย แต่พวกชาวเมืองไปทำอย่างไร ๆ พระยาชาลวันก็ไม่ตาย ค้วยอำนาจเข้เขี้ยวแก้วรักษาตัวอยู่ ต้องอ้อนวอนให้เจ้าไกรทองช่วยบอกอุบายที่จะฆ่าพระยาชาลวัน เจ้าไกรทองให้เอาหอกสกัดโลหะไปแทงพระยาชาลวันจึงตาย นางตะเภาทองก็หายใบ้กลับเป็นปกติดังแต่ก่อน เศรษฐีจึงปรึกษากับภรรยาว่า เค็ยวันนี้เจ้าไกรทองก็ทำการสำเร็จค้วยสัญญา จำจะต้องยกนางตะเภากแก้วและแบ่งสมบัติให้เขา แล้วเจ้าไกรทองนี้มีฤทธิ์เดชมากคงจะได้มียศศักดิ์ต่อไป ที่ได้ไว้เป็นลูกเขยก็ดีหนักหนา และนางตะเภาทองนั้นเขาก็ได้พามาทั้งได้ช่วยแก้ไขให้หายเป็นใบ้ค้วย ควรจะยกให้เขาอีกคนหนึ่ง จะได้ผูกพันเจ้าไกรทองไว้ให้มั่นคง คิดกันดังนี้แล้ว จึงยกนางตะเภากแก้วกับตะเภาทองให้เจ้าไกรทองทั้ง 2 อยู่บ้านเศรษฐีแต่นั้นมาเจ้าไกรทองก็ได้ครองสมบัติกับนางทั้ง 2

อยู่มาเจ้าไกรทองนึกขึ้นถึงนางวิมาลาเม็ยพระยาชาลวัน ซึ่งได้ไปเห็นที่ในถ้ำจะเข้ คิดรักว่ารูปร่างสะสวยหนักหนา นางก็เป็นม่ายอยู่จะลองลงไปเก็ยพานคู ถ้าปรากฏว่าตัวปราบพระยาชาลวันแล้วเลยได้เม็ยค้วยก็จะมีชื่อเสียงในพวกนักเลงเจ้าชู้ คิดดังนั้นแล้วจึงลวงนางตะเภาทองตะเภากแก้วว่า ตั้งแต่ปราบพระยาชาลวันแล้วยังไม่ได้ไปสนองคุณพระครูผู้เป็นอาจารย์เลย จะขอลาไปปฏิบัติบูชาครูสักคราวหนึ่ง นางทั้ง 2 ก็พาข้อมือให้ไป เจ้าไกรทองตระเตรียมตัวออกจากบ้านมา

พอถึงที่เปลี่ยวกร่ายมนต์จุดเทียนระเบิด แล้วประธานลงไปยังถ้าจะเซ้ พวกจะเซ้เห็นพากันกลัว
รีบหลบหนีไป

ฝ่ายนางวิมาลา ตั้งแต่พระยาสาลวันตายก็เฝ้าแต่โศกเศร้าอาลัยถึงผัวอยู่ในห้อง วันนั้น
ได้ยินจระเข้ร้อง นางออกไปดูก็พบเจ้าไกรทอง เจ้าไกรทองก็เกี่ยวพาน นางจึงหนีเข้าห้องบีคิประตุ
ล้นทานเสีย เจ้าไกรทองจะเรียกเท่าใดก็ไม่ยอมเปิด เจ้าไกรทองรำยมนตร์สะเคาะดาลเปิดประตูเข้า
ไปได้นางก็จนอนอยู่ในห้องนั้น เจ้าไกรทองเกี่ยวพานสัญญาว่าจะอยู่เป็นคู่ครองแล้วเป่ามนตร์เทพธัญจน
นางวิมาลาถูกเสน่ห์ก็กลับใจยินยอมเป็นเมีย อยู่กับเจ้าไกรทองในถ้ำต่อมา

เนื้อเรื่องในพระราชนิพนธ์

ไกรทองสมสู่อยู่กับนางวิมาลาในถ้ำทองแล้วจะพานางขึ้นไปยังเมืองมนุษย์ ครั้นนางไม่
ยอมไปก็ตัดพ้อต่อว่า ด้วยความรัก นางจึงยอมให้ไกรทองเอาขันตบตีที่ศีรษะ เพื่อมิให้กลายร่างเป็น
จระเข้เวลาออกจากถ้ำ ไกรทองพานางไปอยู่ที่ศาลาในสวน พวกที่รักษาสวนดอกไม้เห็นเข้าก็ไปบอก
นางตะเภาทองตะเภากแก้ว นางทั้งสองหึง มาดำว่ววิมาลาจนถึงกับใช้ทาสตบตีนางวิมาลา นางแค้นใจ
จึงแก้แหวนในช่องผมและเลิกยันตีที่บิตหน้าผากออกกลายเป็นจระเข้ไล่ขบกัดนางตะเภาทองตะเภากแก้ว
แล้วกลับไปยังถ้ำ ไกรทองคิดถึงนางก็ตามไปปรับความเข้าใจกันได้

คำวิ

เรื่องตอนต้นก่อนที่จะทรงพระราชนิพนธ์ทะเลศร

มีแม่เสื้อกับลูกตัวหนึ่งอยู่ด้วยกันในถ้ำ วันหนึ่งแม่เสื้อเที่ยวหากินเพลินไป ทั้งลูกไว้
ให้อคนมจนหิวโหยถึงสาหัส ขณะนั้นมีโคแม่ลูกอ่อนเดินผ่านมาทางปากถ้ำ ลูกเสื้อจึงร้องขอมแม่โค
กิน ครั้นเห็นแม่โคเฉยเสีย ลูกเสื้อก็อ้อนวอนว่าหิวระโหยเหลือทนแทบปางตายอยู่แล้ว ขอให้ช่วย
ชีวิตไว้ด้วยเถิด ลูกโคคิดสงสารจึงตามแม่ว่า ลูกเสื้อขอมกินสักหน่อย เป็นไรจึงไม่ให้กิน แม่โค
ตอบว่า ธรรมดาเสื้อยอมเป็นศัตรูของโค จะเป็นประโยชน์อันใดที่จะไปช่วยชีวิตลูกเสื้อไว้สำหรับ
ให้ทำร้ายโคในเมื่อเวลาเติบโตใหญ่ต่อไปภายหลัง ลูกโคจึงตอบว่า ถึงเสื้อกับโคเป็นศัตรูกันโดย
ธรรมดาก็จริง แต่ลูกเสื้อตัวนี้ก็ยังมิได้เป็นศัตรู บัดนี้ต้องตกทุกข์ได้ยากมาวิงวอนขอให้ช่วยชีวิต
ไว้ เมื่ออาจจะช่วยได้และจะทิ้งให้ตายเสียนั้นก็จะเป็นบาปกรรมหาควรไม่ แม่โคเห็นชอบด้วยจึง
เข้าไปให้ลูกเสื้อกินนมจนอิ่มหน้าสำราญหายหิวโหย ลูกเสื้อรู้สึกคุณของโคทั้งสองก็เกิดมีความรักใคร่
จึงชักชวนว่าที่ตำบลนี้หน้าสำหรับ โคะจะบริโภคมียู่บริบูรณ์ ท่านจงอยู่ด้วยกัน ในตำบลนี้เถิด

ข้าพเจ้าจะปฏิบัติท่านเหมือนอย่างเป็นมารดาและจะรักลูกของท่านเหมือนเป็นน้อง แม่โคตอบว่า ซึ่งเจ้ามีใจรักใคร่ เราแม่ลูกนั้นก็ชอบใจอยู่แล้ว แต่จะให้อยู่ด้วยในตำบลนี้เรายังไม่ไว้ใจด้วย เป็นที่อยู่ของเสือ และมารดาของเจ้าจะร้ายได้อย่างไรเราก็มารู้ เกรงจะเกิดภัยอันตรายขึ้นใน ภายหน้า ลูกเสือจึงว่าที่ตรงมารดาของข้าพเจ้านั้นท่านอย่าวิตกเลย เมื่อได้ทราบที่ท่านช่วย ชีวิตลูกไว้ก็คงจะขอบคุณท่านยิ่งนัก ข้าพเจ้าจะชี้แจงให้ยินยอมพร้อมใจด้วยจงได้ แม่โคก็ยอม จะอยู่ในตำบลนั้นด้วย ลูกเสือจึงบอกให้แม่โคพาไปซ่อนอยู่ในที่แห่งหนึ่งเพื่อจะว่ากล่าวกับ มารดาของตนเสียก่อน ครั้นแม่เสือกลับมา แม่เสือรู้สึกความผิดของตนก็ปลอบโยนวิงวอนเพื่อ จะให้ลูกหาย โทมนัสแล้วลูกเสือจึงว่าถ้าจะให้หาย โทมนัสแล้วต้องขอให้ช่วยกันสนองคุณแม่โคให้ สมกับที่ได้ช่วยชีวิตไว้ แม่เสือก็ยอมสัญญาจะให้ทำอย่างไรก็จะตามใจ ลูกเสือจึงบอกความ ตามที่ได้ชักชวนให้โคแม่ลูกอยู่หากินในตำบลนั้นด้วยกัน ขออย่าให้แม่เสือทำร้าย และให้ ช่วยป้องกันภัยอันตรายแก่โคแม่ลูกด้วย แม่เสือรับคำแล้วให้ไปพาโคทั้งสองมายังถ้ำ กระทำ สัตย์สัญญาให้ว่าจะไม่ทำร้ายอย่างหนึ่งอย่างใด แต่นั้นเสือโคแม่ลูกก็อยู่ด้วยกันที่ในถ้ำ แม่สัตว์ทั้งสอง ช่วยเลี้ยงลูกให้แก่กันมาเหมือนกับลูกของตนทั้งสองฝ่าย

แต่แม่เสือนั้นมิได้รักใคร่โคทั้งสองโดยสุจริต หากเกรงใจลูกของตนก็ทำดีด้วยนอกหน้า แต่ในใจนั้นคิดหาโอกาสที่จะกินโคทั้งสองอยู่เสมอ ก็ธรรมดาเสือกินโคย่อมหากินต่างเวลากัน แม่เสือ ออกจากถ้ำเวลาบ่ายตามวิสัยพวกพาพมฤคเที่ยวหากินในกลางคืน กลับมาถ้ำต่อจวนเวลารุ่งสว่าง ส่วน แม่โคออกจากถ้ำแต่เวลาเช้า เที่ยวหากินในเวลากลางวัน กลับมาเวลาเย็นเป็นปรกติดังนี้ แม่โคก็ไม่ ไว้ใจแม่เสือ วันไหนรู้ว่าแม่เสือจะไปหากินทางทิศเหนือ แม่โคก็ไปหากินเสียทางทิศใต้ ถ้ารู้ว่าแม่ เสือจะไปทางทิศใต้ แม่โคก็ไปทางทิศเหนือ ส่วนลูกนั้นให้เล่นอยู่ด้วยกันที่ถ้ำลูกเสือกินลูกโคก็รัก- ใคร่กันยิ่งขึ้นทุกที อยู่มาแม่เสือสังเกตได้ว่าแม่โคคอยหลีกเลี่ยงไปหากินทางทิศที่เป็นปรกติกับทางที่ ตนไปเป็นนิจ ก็เห็นเป็นโอกาสวันหนึ่งจึงบอกว่าจะไปหากินทางทิศเหนือ ครั้นออกไปพ้นถ้ำแล้ว ลอบวอกมาทางทิศใต้มาซุ่มคักทางอยู่พอเวลาเย็นแม่โคเดินมาทางนั้นแม่เสือกก็กัดกินเสีย ฝ่ายลูกเสือโค คอยอยู่ไม่เห็นแม่โคกลับมาก็กังใจ ครั้นแม่เสือกลับมาเมื่อใกล้รุ่งได้กลิ่นโคคิดตัวมาผิตสังเกต จึง ตามถึงแม่โค แม่เสือบอกว่าไปหากินต่างทิศต่างเวลากัน ทว่าแม่โคจะไปทางไหนไม่ ลูกสัตว์ทั้งสองคิดสงสัย ครั้นแม่เสือไปหากินแล้วจึงพากันเที่ยวค้นตามในป่า ไปพบซากศพแม่โคเป็นรอย เหลือเสือกินอยู่ไม่ห่างจากที่ถ้ำนัก ก็รู้ว่าแม่เสือกินแม่โคเสียแล้ว ลูกสัตว์ทั้งสองก็พากันโทมนัส ชัดแค้นแม่เสือเป็นกำลัง จึงปรึกษากันว่าเราก็ค้นนับถือทั้งแม่เสือและแม่โคว่าเป็นมารดาของเราด้วย

กัน เมื่อแม่เสียมาทำทุจริตเช่นนี้เราจะนับถือว่าเป็นมารดาของเราต่อไปอย่างไรได้ แม่เสียฆ่าแม่โคเสียฉันใด เราก็ควรจะให้แม่เสียตายตามไปบ้างอย่างนั้นจึงจะชอบ คิติกันตั้งนี้แล้ว ครั้นแม่เสียกลับมาต่างก็เกล้งทำหิวโหยอยากนม แม่เสียไม่รู้เท่าทันลงนอนให้กินนม ลูกเสียกับลูกโคก็ช่วยกันกัดและขวิดแม่เสียตายอยู่ ณ ที่นั้น แล้วปรึกษากันว่าที่ตำบลนี้เราทั้งสองไม่ควรอยู่เสียแล้ว อยู่ต่อไปจะรำคาญใจเป็นนิจ จึงชวนกันออกจากถ้ำเดินไป ประสงค์จะไปเที่ยวหาที่อยู่ในตำบลอื่น เผอิญผ่านที่อาศรมฤๅษีแห่งหนึ่ง พระฤๅษีเห็นลูกเสียกับลูกโคเดินมาด้วยกันก็ประหลาดใจ จึงเรียกไปถามว่าเจ้าเป็นเสือกกับโค ธรรมดาสัตว์จำพวกนี้ย่อมเป็นศัตรูกัน นี่เหตุใดจึงมาเป็นมิตรกันเช่นนี้ ลูกเสียโคก็เล่าความให้พระฤๅษีทราบเรื่องต้นเหตุหลังตามที่มีมาทุกประการ พระฤๅษีได้ฟังก็เกิดเมตตา จึงว่าถ้ารักใคร่กันอย่างนี้แล้วที่จะเป็นเสือกกับโคอยู่ด้วยกันมันผิดวิสัยหาควรไม่ เราจะชุบให้เป็นมนุษย์จะว่าอย่างไร ลูกเสียโคก็ยินดี พระฤๅษีจึงตั้งพิธีชุบให้เป็นมนุษย์ขึ้น ลูกเสียนั้นให้มีนามว่าหลวิชัย ส่วนลูกโคนั้นให้มีนามว่าคาวี แล้วพระฤๅษีก็สอนวิชาให้ทั้งสองคน

ครั้นหลวิชัยคาวีเรียนวิชาสำเร็จแล้ว พระฤๅษีจึงคิดว่ากุมารทั้งสองนี้ฉลาดเฉลียวเรียนรู้วิชาอาคมมาก ควรจะครอบครองบ้านเมืองเป็นที่พึ่งของหมู่มนุษย์ได้ จึงบอกแก่สองกุมารว่าวิชาอาคมก็เรียนรู้สำเร็จแล้ว ควรจะไปหาเกียรติคุณความดีจะได้เป็นใหญ่สืบไป ฝ่ายสองกุมารคิดว่าตัวเป็นแต่ลูกเสือกลูกโค พระฤๅษีชุบขึ้นจึงได้เป็นมนุษย์ ควรจะอยู่ให้พระฤๅษีใช้สอยสนองคุณต่อไป จึงบอกพระฤๅษีว่าอยู่แล้ว ขออย่าต้องให้ไปเสียจากพระอาจารย์เลย แต่พระฤๅษียังมีความประสงค์จะให้ไปเที่ยวหาบ้านเมืองครอบครอง ก็ต้องยอมรับว่าจะไปตามคำ พระฤๅษีจึงชุบเครื่องอาภรณ์สำหรับแต่งตัวกับพระขรรค์ให้คนละเล่ม แล้วตั้งพิธีถอดดวงใจหลวิชัยกับคาวีมิให้ใครฆ่าตาย เอาดวงใจบรรจุไว้ในพระขรรค์ แล้วกำชับสั่งว่าให้ระวังรักษาพระขรรค์นั้นไว้ให้จงดี อย่าให้ตกไปในมือศัตรูได้ หลวิชัยกับคาวีก็จำลาพระฤๅษีออกจากอาศรมไปตามทิศที่พระฤๅษีชี้ให้ไปด้วยกัน

ครั้งนั้นมีเมืองหนึ่งชื่อเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองชื่อว่าท้าวมคธราช มเหสีชื่อนางจันทรวดีครอบครองเมืองเป็นสุขสำราญมาช้านาน อยู่มามียักษ์ร้ายตนหนึ่งมาสิงอยู่ในบึงนอกเมือง ไครลงไปตักน้ำในบึงนั้น ยักษ์ก็จับกินเสีย ไพร่บ้านพลเมืองพากันเดือดร้อน ท้าวมคธราชก็มีอาจจะปราบปรามยักษ์นั้นได้ หลวิชัยกับคาวีเดินไปถึงขอบบึง ไม่รู้ว่ายักษ์ร้ายอยู่ในบึงนั้น เห็นต้นไทรสาขาร่มเย็นมีอยู่ที่ชายบึงก็ชวนกันเข้าไปพักอาศัยอยู่ที่ต้นไทรนั้น หลวิชัยนอนหลับไปแต่คาวีตื่นอยู่คิดว่าจะหาน้ำไว้ให้พี่บ้านปากลำหน้า จึงเดินเลียบขอบบึงไปจนถึงตรงที่น้ำใส แล้วลงไปในบึงเพื่อจะตักน้ำ ยักษ์เห็นคาวีลงไปในบึงก็จะจับกินเสีย จึงเกิดรบกันขึ้น คาวีเอาพระขรรค์ฟันยักษ์

ตัวขาดตายอยู่ในบึง จึงเอาซากศพยักษ์โยนขึ้นไปเสียบบนบกทางฝั่งบึงปากโน้น แล้วตักน้ำที่ใสสะอาด มาให้พี่ และเล่าความตามที่ได้รับกับยักษ์ให้หลวิชัยฟังทุกประการ แล้วหลวิชัยกับคาวีก็พักอยู่ที่ใต้ร่มไทรด้วยกัน

ฝ่ายพวกชาวเมืองจันทบุรีเดินไปเห็นศพยักษ์มีรอยถูกฟันตัวขาดทั้งอยู่ที่ขอบบึงก็พากัน ดีใจ รีบเข้าไปทูลความแก่ท้าวมคธราชว่าเตี้ยวันยักษ์ร้ายที่เคยกินคนนั้นใครฆ่าตายเสียแล้ว ท้าว มคธราชได้ทรงฟังก็ยินดี นี้กว่ายักษ์นี้เราพยายามปราบปรามมานานแล้วก็สู้มันไม่ได้ นี่ชะรอยจะมี ผู้มีฤทธิ์ขึ้นในบ้านเมืองเราเป็นมันคง จึงสามารถฆ่ายักษ์ตายนั้นจึงมีรับสั่งให้สืบหาว่าใครเป็นผู้ฆ่า ยักษ์ตายจะประทานบำเหน็จรางวัลให้ถึงขนาด พวกอำมาตย์ที่เกี่ยวข้องสืบสวนไปพบหลวิชัยกับคาวีอยู่ ใต้ร่มไทรที่ริมบึงเห็นรูปร่างงดงามมีสง่าราศีฝึกกับราษฎรชาวเมือง จึงถามว่าท่านอยู่ที่นี้รู้หรือไม่ว่า ใครฆ่ายักษ์ในบึงตายหลวิชัยจึงบอกว่าน้องเรานี้แหละเป็นผู้ฆ่ายักษ์ตาย พวกอำมาตย์ตอบว่าดีแล้ว เจ้านายของเราจะพระราชทานบำเหน็จรางวัล ว่าแล้วก็พาหลวิชัยกับคาวีเข้าไปเฝ้าท้าวมคธราช ท้าวเธอทอดพระเนตรพิจารณาอุสสองกุมารเห็นท่วงทิมิใช่คนเลว จึงตรัสถามถึงวงศ์สกุล และว่าอยู่ บ้านเมืองไหน เหตุใดจึงมาฆ่ายักษ์ตายในเมืองนี้ หลวิชัยกราบทูลแต่เป็นพี่น้องกำพร้าด้วยกัน ไป ตีกวาดวิชาการในสำนักพระฤๅษีได้สำเร็จแล้วจะไปบ้านเมืองมาพักอยู่ที่ชายบึง คาวีน้องชายจะไปตัก น้ำ ยักษ์จะกิน คาวีจึงได้ฆ่ายักษ์เสีย ท้าวมคธราชได้ทรงฟังจึงปรึกษากับมเหสีว่าลูกชายของเรา ก็ ไม่มี กุมารนี้มีฤทธิ์เดชเราควรจะยกลูกสาวของเราให้เป็นคู่ครองจะได้ไว้เป็นลูกเขยเป็นกำลังของเรา ต่อไป นางจันทรวดีเห็นชอบด้วย ท้าวเธอจึงตรัสแก่คาวีว่า ซึ่งเจ้าฆ่ายักษ์ตาย ให้ตัวเราแลไพร่ บ้านพลเมืองสันความรื่นเริงครั้งนี้ ความชอบของเจ้ามากนักจะให้บำเหน็จรางวัลอย่างอื่นก็ไม่สมกับ ความชอบ เราจะยกลูกให้แล้วเลี้ยงดูเจ้าให้มีเกียรติยศอยู่ในเมืองนี้สืบต่อไป คาวีจึงกราบทูลว่า ซึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดนั้นก็พระเดชพระคุณยิ่งนัก แต่ข้าพระบาทเป็นน้องจะแสวงหาลาภยศก่อน พี่ท้าวครวไม่ หนึ่ง ซึ่งฆ่ายักษ์ตายนั้น จะได้เป็นเพราะข้าพระบาทมีฤทธิ์ยิ่งกว่าพี่น้องก็หาไม่ หากว่า ไปพบยักษ์เข้าโดยลำพังตัวจึงได้ฆ่ายักษ์ตาย ถ้ายักษ์พบพี่ๆ ก็คงฆ่ายักษ์ตายเช่นเดียวกัน ขอพระ- องค์จงทรงวินิจฉัยยุติเถิด ท้าวมคธราชได้ทรงฟังก็เห็นชอบด้วยจึงยกนางศรีสุคาราชธิดาประทานหล- วิชัย ให้อภิเษกเป็นอุปราชอยู่ในเมืองจันทบุรี

ฝ่ายคาวีเมื่อหลวิชัยได้เป็นอุปราชแล้ว จึงเข้าไปลาพี่ชายว่า เตี้ยวันพี่ได้บ้านเมืองที่จะ กรอบครองสมกับพรพระฤๅษีแล้ว ข้าพเจ้าจะขอลาไปเที่ยวหาบ้านเมืองซึ่งจะเป็นของข้าพเจ้าต่อไป หลวิชัยมีความอาลัยไม่อยากพรากจากน้อง แต่จะขัดขวางก็เกรงน้องจะน้อยใจ จึงอนุญาตยอมให้

ไปตามประสงค์ เมื่อก่อนจะจากกันไปนั้น หลวิชัยชวนน้องเสียงคอกบัวคนละคอก ต่างอธิษฐานว่าถ้าภัยอันตรายจะเกิดมีแก่ฝ่ายใด ขอจงบันดาลให้คอกบัวเหี่ยวแห้งเห็นประจักษ์แก่อีกฝ่ายหนึ่งให้ทันไปช่วยกัน ต่างให้คอกบัวกันไว้เป็นสัญญา แล้วคำวีก้อออกจากเมืองจันทบุรีไป เดินทางไปหลายเดือนไปพบเมืองแห่งหนึ่งตัวเมืองยังดีแต่ว่าเป็นเมืองร้างไม่มีผู้คน คำวีนึกประหลาดใจจึงเที่ยวค้นหาไปในเมืองนั้นจนถึงบนปราสาทราชมนเทียร เห็นมีกลองใหญ่ใบหนึ่ง ลองตีดูก็หามีเสียงก้องกังวานเหมือนอย่างกลองที่ปวงไม่ คำวีนึกสงสัยว่าจะมีสิ่งอันใดอยู่ในกลอง จึงเอาพระขรรค์แฉะหนึ่งทีหน้ากลองมองดูก็เห็นนางคนหนึ่งซ่อนอยู่ในกลองนั้น กำลังรุ่มสาวรูปร่างโสภาน่ารักและผมหอมผิวกับหญิงอื่น คำวิจึงรับนางนั้นออกมาจากในกลองแล้วถามถึงเหตุผลต้นเดิมว่าเหตุใดจึงลงไปซ่อนตัวอยู่ในกลองนั้น นางจึงเล่าเรื่องให้ฟังว่าเมืองนั้นชื่อเมืองจันทนคร แต่ก่อนมาท้าวพรหมจักร บิดาของนางได้ครอบครองบ้านเมือง ตัวนางชื่อว่าจันท์สุตา อยู่มาเมื่อวันจันทร์ 2 ตัวผิวเมียมาเฉี่ยวเอาผู้คนที่ในเมืองไปกินเบื่องไปทุกที จะสู้รบป้องกันอย่างไรก็ไม่ได้ จนที่สุดบิดามารดาของนาง นกอินทรีก็เอาไปกินเสียแล้ว แต่เมื่อบิดารู้อาจะถูกนกอินทรีเอาไปกิน ซ่อนนางไว้ที่ในกลองมิให้หนักเห็น ด้วยเหตุนี้นางจึงรอดอยู่ได้ คำวิจึงถามนางว่านกอินทรีอยู่ที่ไหน นางบอกว่าอยู่ในป่า ถ้าใครหุงข้าวหรือจุดไฟขึ้นที่ในเมือง มันเห็นควันเมื่อไรก็มาเมื่อนั้น คำวี้ได้ฟังจึงให้นางซ่อนตัวเสีย แล้วเอาพื้นมากองจุดไฟขึ้นที่กลางเมือง พอนกอินทรีเห็นควันก็บินมาหมายจะกินคนอีก แต่สุดท้ายไม่ได้ คำวี้เอาพระขรรค์ฟันนกอินทรีตายทั้งสองตัวเมืองจันทนครก็พ้นภัยอันตราย ขณะนั้นพอดีเป็นนักขัตฤกษ์สงกรานต์ คำวิจึงชวนนางจันท์สุตาลองอาบน้ำชำระกายในลำแม่น้ำตามประเพณี เมื่อนางอาบน้ำสระผมหอมของนางที่ร่วงใส่ผอบปล่อยลอยน้ำไป ครั้นอาบน้ำเสร็จแล้วคำวี้กับนางจันท์สุตาก็กลับขึ้นมาอยู่เป็นคู่ครองกันในเมืองจันทนคร

เนื้อเรื่องในพระราชนิพนธ์

ท้าวสันนุราช เจ้าเมืองพัทรวัดย์ มีมเหสีชื่อนางคันธมาลี ชันษาหกสิบสี่เศษ วันหนึ่งลงมาเล่นเรือที่ท่าหน้าแพ เก็บผอบใส่ผมของนางจันท์สุตาได้ก็คลังไคล้ไหลลงนางมาก ยายเฒ่าที่ศุประสาทซึ่งเคยเป็นข้าเก่าของนางจันท์สุตารู้อาจะเข้าจึงรับอาสาไปพาตัวนางมาให้ พอยายเฒ่าไปอยู่กับพระคำวี้ และนางจันท์สุตา ก็เกลี้ยปรนนิบัติรับใช้อย่างซื่อสัตย์จนนางจันท์สุตาทายใจ ยอมถ้ามถึงความลับของพระคำวี้แล้วเล่าให้ยายเฒ่าฟังว่าดวงใจของพระคำวี้อยู่ในพระขรรค์ ถ้าเอาพระขรรค์ไปเผาไฟพระคำวี้ก็จะสิ้นชีวิต ยายเฒ่าลวงให้พระคำวี้วางพระขรรค์ไว้ห่างกายแล้วลักเอาไปเผาไฟจน

พระควีนล้มลงสลบไป จากนั้นก็พานางจันทร์สุภาไปให้ท้าวสนนุราช ท้าวสนนุราชเห็นนางไม่โยคี เป็นทุกข์ว่าตนแก่ชราแล้ว จึงพยายามทุกวิถีทางที่จะทำให้นางรักเช่นหาหมอมาทำเสนห์ แต่ก็ไม่ สำเร็จ

ฝ่ายหลวิชัยเมื่อเห็นคอกบัวของพระควีนเหี่ยวแห้งไปก็ตกใจมาก ออกติดตามหาพระควีน จนพบ ช่วยให้พระควีนฟื้นคืนชีวิตแล้วติดตามไปจนถึงเมืองพัทวิสัย หลวิชัยแปลงกายเป็นฤๅษี และแปลงกายพระควีนให้เล็กเท่าตุ๊กตาเอาใส่ยามไปด้วย ได้แสวงรับอาสาชบตัวท้าวสนนุราชให้เป็น หม่อมแล้วผลัดท้าวสนนุราชตกลงไฟตาย ให้พระควีนแสดงเป็นตัวท้าวสนนุราชที่ชบองค์ใหม่เป็น หม่อมแล้วแทน ครั้นเมื่อยายเฒ่าที่ค้ประสาทเห็นพระควีน นางจำได้จึงไปกราบทูลให้นางคันธมาลี ทราบ นางคันธมาลีให้ไวยทัต หลานของท้าวสนนุราชยกทัพมาต่อสู้กับพระควีนแต่แพ้ พระควีน จึงสั่งประหารนางคันธมาลี ยายเฒ่าที่ค้ประสาทและไวยทัต

ไชยเชษฐ

เรื่องตอนต้นก่อนที่จจะทรงพระราชนิพนธ์ทะเลศร

เดิมท้าวอภัยนุราชเจ้าเมืองเวสาลีมีราชธิดาองค์หนึ่ง ถ้านางนั้นร้องไห้เมื่อใดก็บันดาลให้ มีดอกจำปาทองร่วงลงมา จึงให้นามว่า นางจำปาทอง เมื่อนางเจริญวัยขึ้น วันหนึ่งลงไปเล่นน้ำที่ สระในสวนไปพบไชยระเซ่ฟองหนึ่ง นางคิดอยากจะทำจระเซ่รูปร่างเป็นอย่างไร จึงเก็บเอาชิ้นนั้น เข้าไปปักที่ในวังจนจระเซ่ขี้ออกเป็นตัวแล้วนางก็เลี้ยงไว้ ครั้นจระเซ่นั้นเติบโตใหญ่ขึ้นก็ร้ายกาจตามวิสัย จระเซ่ ไล่กัดคนในวังแล้วเลยลงไปอยู่ในแม่น้ำ เทียวกัดกินพวกชาวเมืองเสียเป็นอันมาก หมอ จระเซ่ลงไปจับก็สู้จระเซ่ไม่ได้ ราษฎรได้รับความเดือดร้อน พวกนี้ร้องทุกข์ว่าจระเซ่ของนางจำปาทอง เทียวกินผู้คน ท้าวอภัยนุราชทรงขัดเคือง จึงให้จับนางจำปาทองเสียจากพระนคร เมื่อนางจำปาทอง ต้องขับออกจากวัง มีแต่นางแมวซึ่งนางจำปาทองเลี้ยงไว้ตามไปด้วยเป็นสองคนด้วยกัน ครั้นไปถึง ผังน้ำ นางเห็นจระเซ่กัโถมน้ำจึงโจนลงไปหมายจะให้จระเซ่กินเสียให้สิ้นทุกข์ยาก แต่พระอินทร์ บันดาลให้บัวกรุดผุดขึ้นมารับนางไว้ จระเซ่เข้ามาจะกินก็ถูกคมบัวกรุดตายอยู่ ณ ที่นั้น นางจำปาทอง เห็นจระเซ่ตายก็ชวนนางแมวลับมาหมายว่าจะคืนเข้าเมืองเวสาลี แต่เทพยดาบันดาลให้หลงไปทาง ทิศอื่น เทียวขัดเซพเนจรไปจนเหน็ดเหนื่อย จึงพากันไปนอนหลับอยู่ใต้ร่มไม้ร้างแห่งหนึ่ง

วันนั้นนนทกษัตริย์ที่เขาศักดิ์ศรี จะไปเฝ้าท้าวสิงหนทในเมือง เดินมาทางนั้น ครั้น เห็นนางจำปาทองก็มีใจประศิกพัทธ์ เข้าไปปลุกนางหมายจะเกี่ยวพาน นางเห็นยักษ์ก็ตกใจกลัวเป็น

กำลัง พานางแม่วิ่งหนีไปในป่า นนทักษณ์ก็วิ่งไล่ตามไปจนถึงภูเขาคอมฤณี นางเข้าไปนอน
ขอให้พระฤๅษีช่วยป้องกัน พระฤๅษีห้ามปราม นนทักษณ์ไม่ฟัง จึงเสกผ้าขึ้นเป็นลิงไล่นนทักษณ์
หนีไป แล้วนางจำปาทองกับนางแม่วิ่งอาศัยอยู่ที่อาศรมพระโคตมฤๅษีต่อมา

ฝ่ายท้าวสิงหลเป็นยักษ์อยู่ในสังขจรรวม ได้ครองเมืองสิงหลมาช้านาน ท้าวหามีราชบุตร
และธิดาไม่ คันทหนึ่งทรงสุบินนิมิตว่า มียักษ์มาแต่ป่า นำดอกจำปามาถวาย และดอกจำปานั้นมีสี
งามเหมือนอย่างทอง แต่ว่ามีปลีติดมากด้วย ท้าวสิงหลให้โทรทำนายพระสุบิน โหรพยากรณ์ว่าจะได้
ราชธิดาซึ่งทรงลักษณะงามยิ่งนัก แต่นางนั้นมีเพื่อนร่วมใจอย่างแปลกประหลาด ขณะนั้นพอ
นนทักษณ์ไปถึง ไปทูลว่าได้พบสาวน้อยรูปงามอยู่ ณ อาศรมของพระโคตมฤๅษี ท้าวสิงหลได้ทรง
ทราบก็ตีพระฤๅษีด้วยเห็นสมกับสุบินนิมิต จึงให้ตระเตรียมรีพล แล้วเสด็จไปยังอาศรมพระฤๅษี
ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นนางจำปาทองและทราบว่าเป็นพระราชธิดาตกยาก ก็ขอพระฤๅษีมาเลี้ยง
เป็นราชธิดา ประทานนามให้ใหม่ว่า นางสุวิญชา

ฝ่ายพระไชยเชษฐ เป็นราชโอรสของท้าวธรรมีกและนางแก้วสัจจา ซึ่งครองเมือง
เหมันต์ มีนางเป็นบาทบริจาริกาอยู่ 7 คน วันหนึ่งพานางทั้ง 7 ไปเที่ยวประพาส ไปตั้งพลับพลา
พักแรมอยู่ในป่า ร้อนถึงพระอินทร์ พระอินทร์ส่งทิพยเนตรดู รู้ว่าพระไชยเชษฐกับนางสุวิญชา
จะต้องเป็นคู่กัน จึงให้พระมาตุลีแปลงเป็นกวางทองมาล่อพระไชยเชษฐ พระไชยเชษฐสำคัญว่า
กวางจริงก็ให้ล่อมไว้แล้วประกาศสั่งรีพลว่าถ้ากวางทองออกได้ทางค้ำไครจะเอาโทษ กวางแกล้งหนี
ออกจากที่ล่อมทางค้ำพระไชยเชษฐ พระไชยเชษฐมีความละอายก็ตามไปกับพี่เลี้ยงทั้งสี่ กวาง
จำแลงล่อพระไชยเชษฐเข้าไปในแดนเมืองสิงหลแล้วก็หายไป พระไชยเชษฐกับพี่เลี้ยงจะกลับไม่ถูก
ทาง หลงไปในเมืองสิงหลจนถึงสวนหลวง ไม่รู้เป็นส่วนของท้าวสิงหลก็เข้าไปอยู่ที่สวนนั้น

ฝ่ายเสนาที่อยู่พลับพลาคอยพระไชยเชษฐหลายวันไม่เห็นกลับไป มิรู้ว่าจะมีเหตุเภทภัย
ประการใด ก็พานางทั้ง 7 กลับคืนเข้าเมืองเหมันต์ ไปทูลความแก่ท้าวธรรมีก ท้าวธรรมีกให้
โทรทำนาย โหรพยากรณ์ว่าพระไชยเชษฐนั้นตกไปเมืองยักษ์ แต่หาเป็นอันตรายไม่ ต่อไปสักปี
หนึ่งจะได้มเหสีกลับมาเมือง ท้าวธรรมีกกับนางแก้วสัจจาได้ฟังก็ค่อยคลายวิตก จึงมิได้ให้ติดตาม
พระไชยเชษฐต่อไป

ฝ่ายนางสุวิญชา คันทหนึ่งฝันไปว่ามีพระยานาคมารัต ครั้นตื่นขึ้น คิดว่าลักษณะฝันเช่น
นั้น ย่อมมีพยากรณ์ว่าจะได้คู่ แต่นางตกไปอยู่ในเมืองยักษ์ เกรงจะได้ยักษ์เป็นสามีก็เกิดเดือดร้อน
รำคาญใจ จึงทูลลาท้าวสิงหลออกไปเที่ยวชมสวนหวังจะให้คลายใจ พวกยักษ์ที่ไปกับนางสุวิญชาไป

เห็นพระไชยเชษฐากับพี่เลี้ยงอยู่หลับพลางจะจับกุม พระไชยเชษฐากับพี่เลี้ยงตกใจกลัวยกษ์พากันวิ่งหนี พวกยกษ์ก็ไล่มาจนถึงที่นางสุวิญาพักอยู่ พระไชยเชษฐ์เห็นนางเป็นมนุษย์ และเป็นเจ้านายของยกษ์ก็เข้าไปขอให้นางช่วยบ๊องกัน นางจึงห้ามพวกยกษ์มิให้จับกุม แล้วไต่ถามเรื่องราวของพระไชยเชษฐ์เมื่อทราบว่าเป็นกษัตริย์พลัดเมือง นางก็เข้าใจว่าเห็นจะเป็นคู่ครองต้องตามความที่ฝัน จึงให้พระไชยเชษฐ์พักอยู่ที่สวน แล้วมาทูลเรื่องราวของพระไชยเชษฐ์ให้ท้าวสิงหนทราบ ท้าวสิงหนทราบให้หาพระไชยเชษฐ์เข้าไปเฝ้า ครั้นเห็นก็มีความสงสารจึงรับจะให้เสนาพากลับไปส่งยังเมืองเหมันต์ แต่พระไชยเชษฐ์นั้นเกิดประศิปท์ต่อนางสุวิญาเป็นกำลัง จึงทูลขออยู่รับราชการสนองพระคุณ ท้าวสิงหนทราบเสียก่อนแล้วจึงจะกลับไป ท้าวสิงหนทราบพระหฤทัยก็ยอมให้พระไชยเชษฐ์อยู่ในเมืองสิงหนทราบต่อไปตามใจสมัคร

ฝ่ายรณพัตร์เป็นเจ้าเมืองอีกเมืองหนึ่งยังไม่มีพระมเหสี ให้สืบหาราชธิดาเมืองต่างๆ ได้ความว่าท้าวสิงหนทราบราชธิดาทรงลักษณะวิเศษกว่าราชธิดาเมืองอื่น ๆ จึงให้ทูตไปทูลขอนางสุวิญาต่อท้าวสิงหนทราบ และว่าถ้าไม่ยอมยกให้โดยดีแล้วก็จะเกิดการรบพุ่งกัน ท้าวสิงหนทราบขัดเคืองว่ารณพัตร์ซุกก็ไม่ยกให้ รณพัตร์ขัดใจจึงยกกองทัพมาล้อมเมืองสิงหนทราบไว้ ฝ่ายท้าวสิงหนทราบรู้ว่าพระไชยเชษฐ์รักนางสุวิญา จึงลองใจถามว่าจะอาสาสู้ศึกได้หรือไม่ พระไชยเชษฐ์ก็จำต้องรับอาสา แต่มีความวิตกทุกขร้อนค้ำยไม่มีฤทธิ์เดชอย่างใดที่จะไปสู้กับยกษ์ พระอินทร์จึงเอาศรลงมาให้ พระไชยเชษฐ์ออกไปรบพุ่งกับยกษ์และแผลงศรไปฆ่ารณพัตร์ตาย ครั้นสิ้นศึกแล้วท้าวสิงหนทราบจึงยอมยกนางสุวิญาให้พระไชยเชษฐ์เป็นบำเหน็จ ให้มีราชสารไปเชิญท้าวธรรมิกไปทำการอภิเษกพระไชยเชษฐ์กับนางสุวิญาที่เมืองสิงหนทราบ แล้วพากลับไปยังเมืองเหมันต์

ฝ่ายนางทั้ง 7 คิตรีษยานางสุวิญา คอยปองร้ายอยู่ ครั้นนางสุวิญาทรงครรภ์จวนจะถึงกำหนดคลอด นางทั้ง 7 จึงทำกลอุบายให้มีกิตติศัพท์เกิดขึ้นว่ามีช้างเผือกเข้ามาในแดนเมืองเหมันต์ พระไชยเชษฐ์ไม่รู้เท่าก็ยกพลออกไปตามหาช้างเผือกที่ในป่า ให้นางทั้ง 7 พัทธ์รักษานางสุวิญาในวัง ครั้นนางสุวิญษาคคลอดลูก นางทั้ง 7 แกล้งอุบายเอาผ้าผูกตาเสียมิให้นางสุวิญาเห็น ลูกนั้นเป็นชาย มีศรพระขรรค์เกิดมาสำหรับบุญค้ำย นางทั้ง 7 ให้เอากุมารใส่หีบลอบไปฝังเสียในป่า แล้วเอาท่อนไม้ใส่พานไว้แทน ว่านางสุวิญษาคคลอดลูกเป็นท่อนไม้

เนื้อเรื่องในพระราชนิพนธ์

พระไชยเชษฐ์กลับจากป่า เมื่อทราบว่านางสุวิญษาคคลอดลูกเป็นท่อนไม้ก็โกรธมาก ให้ประหารชีวิตนางสุวิญา แต่พี่เลี้ยงกักตันทไว้เพราะเกรงท้าวสิงหนทราบ จึงให้เนรเทศนางไป วิหารหรือ

นางแมวพานางไปชุกเอาหีบที่ใส่ไอธขึ้นมา และเดินทางกลับเมืองสิงหล ท้าวสิงหลโกรธมากถึงกับจะยกทัพมาตีเมืองเหมันต์ แต่นางสฤญชาขอร้องไว้ ท้าวสิงหลจึงระงับความโกรธ แล้วตั้งชื่อไอธของนางสฤญชาว่า พระนารายณ์ธิเบศร์

ท้าวธรรมีกกับนางแก้วสัจจาเป็นห่วงนางสฤญชาก็ตามถึง ครั้นทราบเรื่องราวก็ขัดเคืองให้พระไชยเชษฐาไปตามนางสฤญชาที่เมืองสิงหล พระไชยเชษฐาก็ก้าวไปถึงเมืองสิงหลไปพบพระนารายณ์ธิเบศร์ซึ่งขณะนั้นอายุได้ 7 ปี ออกมาเที่ยวเล่นกับหม่อมหาคเล็ก ได้สู้รบกันโดยที่พระนารายณ์ธิเบศร์แผลงศรมาที่พระไชยเชษฐาแล้วศรกลายเป็นฟวงมาลัย พระไชยเชษฐาแผลงศรไปกลายเป็นอาหาร จึงทราบว่าเป็นพ่อลูกกัน

พระนารายณ์ธิเบศร์ทำเป็นถามถึงพ่อกับนางสฤญชาและท้าวสิงหล จนท้าวสิงหลรู้เท่าทันว่าพระไชยเชษฐาติดตามมา นางสฤญชาไม่ยอมคืนดีด้วย พระไชยเชษฐาเสียพระทัยเป็นลมสลบไป นางสำคัญว่าพระไชยเชษฐาเป็นอันตรายก็ร้องไห้บอกว่าจะยอมคืนดี ท้าวสิงหลก็ยกโทษให้ แต่ให้พระไชยเชษฐาทูลเชิญท้าวธรรมีกกับนางแก้วสัจจาทำพิธีอภิเษกสมรสเสียใหม่เพื่อล้างความอาย

มณีนพีย

เรื่องตอนต้นก่อนที่จะทรงพระราชานิพนธ์บทละคร

ท้าววรกรรณครองเมืองปาตะลีกับนางบุษยามเหสี ไม่มีราชบุตร มีแต่ราชธิดาองค์หนึ่ง ทรงนามว่านางเกศนี ท้าววรกรรณเป็นห่วงราชสมบัติบ้านเมือง ด้วยยังไม่มีผู้จะสืบสันตติวงศ์ตามราชประเพณี ครั้นนางเกศนีมีอายุได้ 16 ปี ท้าวเธอจึงได้ปรึกษากับมเหสีว่าควรจะให้นางเกศนีมีคู่ครอง จะได้อภิเษกราชบุตรเขยไว้รับรัชทายาท แต่จะเลือกหาคู่ครองให้นางเอง ถ้านางไม่ชอบใจก็ จะไม่มีความสุขต่อไป จึงสั่งให้ทำพิธีสุมพรประกาศบอกหน่อกษัตริย์ทั้งปวงให้มาประชุมกัน ถ้านางชอบองค์ไหนก็จะให้อภิเษกกับองค์นั้น หน่อกษัตริย์ต่างพระนครพากันมาเป็นอันมาก นางเกศนีก็ไม่ชอบองค์ใดเลย ท้าววรกรรณเห็นนางไม่ชอบกษัตริย์ต่างเมืองจึงให้ประกาศสั่งพวกชาวเมืองปาตะลีนั้น ทั้งผู้กษัตริย์และคนเข็ญใจไม่เลือกกว่าผู้ใด ให้เข้ามาประชุมกันให้นางเกศนีเลือก ขณะนั้นบุญของนางบันดาลให้พระอินทร์ร้อนอาสน์ จึงเสด็จพิมายเนตรคูก็รู้ว่านางเกศนีมีบุพเพสันนิวาสมาแต่ชาติปางก่อน พระอินทร์จึงเหาะลงมายังเมืองปาตะลีแล้วจำแลงเป็นชายทุกตะเข็ญใจ เข้าไปยังหน้าพระสถานกับชาวเมืองปาตะลี นางเกศนีแลเห็นก็รักใคร่ ทั้งฟวงมาลัยให้ชายทุกตะเข็ญใจ ท้าววรกรรณได้ความอภัยศอกศุโกรธแก่นางเกศนีเป็นกำลัง จึงให้ขบวนไปเสียดจากพระนครกับชายทุกตะเข็ญใจ

ขณะนั้นพระอินทร์ก็กลับเพศเป็นเทพยดา อุ้มนางเกศนี่พาหะไปยังเมืองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าว
วรากรรณกับมเหสีและพวกไพร่บ้านพลเมืองเห็นนางได้กับพระอินทร์ก็กลับพากันมีความยินดี

เมื่อนางเกศนี่ขึ้นไปอยู่บนสวรรค์กับพระอินทร์ อยู่มานางมีครรภ์ ครั้นจนจะถึงกำหนด
คลอด พระอินทร์ก็รำพึงว่านางเป็นมนุษย์ คลอดลูกผิดกับเทวดา ถ้าให้คลอดบนสวรรค์เกรงจะ
เป็นอันตราย จึงพานางลงมายังมนุษย์โลก นฤมิตพลับพลาขึ้นยังป่าไผ่แห่งหนึ่งให้เป็นที่อยู่ แล้วเรียก
เหล่าเทพบุตร เทพธิดาซึ่งอยู่ตามรุกขวิมานให้มาช่วยกันพิทักษ์รักษาจนนางคลอดลูก ลูกนั้นเป็น
ธิดามีกลิ่นหอมติดตัวมาแต่กำเนิด พระอินทร์จึงให้มีนามว่านางยอพระกสิน พระอินทร์เลี้ยงลูกอยู่กับ
นางเกศนี่ได้ 7 วัน นึกเป็นห่วงเมืองสวรรค์ เกรงว่าถ้ารู้ไปถึงพวกอสูรว่าพระอินทร์ไม่อยู่ก็จะพากัน
กำเริบมาเบียดเบียนเทวดา ครั้นจะพาลูกไปเลี้ยงบนสวรรค์ ลูกก็เป็นทารกอย่างมนุษย์ จะขึ้นไปร้อง
อ้อนอื้ออึงให้เกิดรังเกียจของเหล่าเทวดา จึงนฤมิตอาภรณ์เครื่องทิพย์ให้แก่ลูกแล้วพาไปไว้ในปล้อง
ไม้ไผ่สีสุกสำหนึ่งในบ้านนั้น สบายไว้ว่า ถ้าผู้ใดมิใช่คู่ครองของนางยอพระกสิน ถึงจะมาพบและมาตัด
ไม้ลำนั้นก็อย่าให้ตัดได้ ต่อใครมีบุญญาภิหารสมควรจะเป็นคู่ครองของนางจึงให้พบและได้นางไป
ครั้นฝากลูกเสร็จแล้วพระอินทร์ก็พานางเกศนี่กลับไปอยู่บนสวรรค์อย่างเดิม

ครั้งนั้นท้าวพิชัยนุราชครองเมืองอยุธยา กับนางจันทรมเหสี มีราชบุตรองค์หนึ่งทรงนาม
ว่าพระมณีพิชัยพอกำลังรุ่นหนุ่ม วันหนึ่งพระมณีพิชัยออกไปประพาสป่า เทวดาคลใจให้ไปพักแรม
อยู่ในป่าไผ่ที่พระอินทร์ฝากนางยอพระกสินไว้ พระมณีพิชัยฝันไปว่ามีดอกไม้เมืองสวรรค์ตกลงมายัง
ที่บรรทมเธอได้ดอกไม้ชิ้นไว้ กลิ่นหอมรื่นชื่นใจยิ่งนัก ครั้นตื่นขึ้นลมพัดมาแต่ป่า พากลิ่นหอมอย่าง
ดอกไม้ในฝันเข้ามาอีกก็ยิ่งคิดพิศวง พอรุ่งเช้าพระมณีพิชัยจึงพาพวกคนสนิทเที่ยวค้นไปในป่าจนถึง
กอไผ่ที่นางยอพระกสินอยู่ เห็นมีไม้ไผ่ลำใหญ่ประหลาดกว่าเพื่อนอยู่ลำหนึ่ง นึกว่าคงจะมีของสำคัญ
อยู่ในนั้นเป็นมั่นคง จึงสั่งพวกคนสนิทที่ติดตามไปด้วยให้ช่วยกันตัดไม้ไผ่ลำนั้นมาดู พวกคนสนิท
ตัดฟันไม่เข้า พากันครุ่นคร่ำม่ว่าจะเป็นไม้ผีสิง พระมณีพิชัยจึงเข้าไปพิจารณาเอง ก็ไปได้กลิ่นหอม
ที่ไม้เนื้ออีก จึงอธิษฐานว่าถ้ามีของสำคัญที่อยู่ในลำไม้ไผ่เนื้อนั้นขอให้ฟันไม้ขาด แล้วเอาพระขรรค์ฟัน
ลำไม้ไผ่ก็ขาด แลเห็นนางยอพระกสินอยู่ในปล้องไม้เนื้อนั้น กำลังรุ่มสรวุปรทรวงโสกา พระมณีพิชัย
ก็นึกรักในทันใด จึงไต่ถามว่าเหตุไฉนนางจึงไปอยู่ในปล้องไม้เนื้อนั้น แต่นางยอพระกสินกำลังตก
ใจไม่ตอบประการใด พระมณีพิชัยจึงอุ้มนางขึ้นวอพากลับมายังพลับพลา แล้วบอกให้นางทราบว่า
ตัวเป็นลูกพระยามหากษัตริย์ ออกไปเที่ยวป่า เกิดนิมิตฝันและได้กลิ่นหอมจึงได้ตามไปจนพบนาง
นางก็เล่าเรื่องของนางตามเหตุการณ์ที่เป็นมาจนพระอินทร์เอามาฝากไว้ที่ในปล้องไม้ไผ่ พระมณี

พิชัยได้ฟังก็ยิ่งรักไกร่นาง ฝ่ายนางรักตอบพระมณีพิชัยด้วยเห็นว่าบุพเพสันนิวาสบังเอิญให้ได้พบ
ประสบนกันพระมณีพิชัยจึงพานางยอพระกลืนเข้าไปอยู่ด้วยกันที่ปราสาทในวัง แต่เกรงพระบิดามารดา
จะกริ้วว่าไปหาเมียแต่โดยลำพัง จึงหาทูลความให้ทราบไม่

ครั้งนั้นพระเจ้ากรุงจีนมีราชธิดาอยู่ 7 นาง ได้แต่งตั้งให้มีคู่ครองไปแล้ว 6 นาง แต่ราช
ธิดาองค์เล็กยังไม่มีคู่ครองไม่ และชนนีของนางนั้นเป็นพี่ของนางจันทรา มเหสีท้าวพิชัยนุราช
พระเจ้ากรุงจีนได้ทราบข่าวว่าท้าวพิชัยนุราชกับนางจันทราที่มีราชบุตรรุ่นหนุ่มยังไม่มีชายา จึงให้ทูตเชิญ
ราชสาส์นมาตีความหมายว่าพระมณีพิชัยยังเป็นโสดอยู่ จะได้เป็นราชบุตรเขยพระเจ้ากรุงจีนมีเกียรติยศ
กำลังวังชามาก ท้าวพิชัยนุราชรับแก้ทูตจีนว่าจะถวายพระมณีพิชัยเป็นราชบุตรเขยตามประสงค์ของ
พระเจ้ากรุงจีนและจะให้ไปแต่งงานในเดือน 9 เมื่อท้าวเธอได้รับแก้ทูตจีนแล้วจึงมีรับสั่งให้หา
พระมณีพิชัยหมายจะบอกให้ทราบข่าวดีที่จะได้เป็นราชบุตรเขยพระเจ้ากรุงจีนนั้น ฝ่ายพระมณีพิชัย
ได้ทราบข่าวระแคะระคายอยู่ว่าพระเจ้ากรุงจีนให้ทูตขอมาเป็นราชบุตรเขย นึกคิดว่าพระบิดาคง
เรียกไปว่ากล่าวให้อินยอมพร้อมใจด้วย พระมณีพิชัยกำลังรักนางยอพระกลืนกลัวจะต้องถูกบังคับให้
ทิ้งนาง ก็บอกบ่าวเสียมชื้นเฝ้า ท้าวพิชัยนุราชกับนางจันทราสำคัญว่าราชบุตรประจวบจริงก็พากัน
ลงไปเยี่ยม จึงไปเห็นนางยอพระกลืน เมื่อท้าวพิชัยนุราชได้ไต่ถามทราบเรื่องของนางก็เกิดมีเมตตา
ปราณี เห็นควรจะให้เป็นชายาของพระมณีพิชัย แต่ส่วนนางจันทรานั้นก็รังเกียจ ด้วยอยากจะให้
พระมณีพิชัยได้เป็นราชบุตรเขย พระเจ้ากรุงจีนรู้ว่าพระมณีพิชัยมีเมียอยู่แล้วก็จะไม่ยกราชธิดาให้ จึง
ทูลทัดทานท้าวพิชัยนุราช ท้าวพิชัยนุราชหาฟังไม่ว่านางยอพระกลืนเป็นเมียอยู่เมืองนี้ จะไปเกี่ยว
ข้องขัดขวางอันใดกับเมียในเมืองจีน แล้วท้าวเธอก็อนุญาตให้พระมณีพิชัยอยู่กับนางยอพระกลืน
ต่อไป

ฝ่ายนางจันทรายังไม่หายรังเกียจเกลียดชังนางยอพระกลืนอยากจะใคร่กำจัดเสีย จึงคิดว่า
นางยอพระกลืนนี้แต่เดิมจะเป็นลูกสาวพระอินทร์จริงหรือ อยากรู้ก็ตาม เรื่องราวของนางไม่มีใคร
ได้รู้เห็น เชื่อฟังแต่ตามคำของนางอย่างเดียว ถ้ากิดกลอุบายให้มีเค้าเงื่อนว่านางเป็นยักษ์นี่ผีกระสือ
คนทั้งหลายนึกเห็นจะเชื่อ เพราะพระมณีพิชัยไปได้มาจากในป่า คงจะกำจัดนางยอพระกลืนได้สมประ-
สงค์ คิดดังนั้นแล้วนางจันทราจึงฆ่าแมวที่เลี้ยงไว้เสียตัวหนึ่ง แล้วลอบลงไปยังปราสาทพระมณีพิชัย
ในเวลาทึบ พระมณีพิชัยกับนางยอพระกลืนกำลังนอนหลับ นางเอาหางแมวเหน็บไว้ที่มวยผม และ
เอาเลือกแมวบ้ายที่ปากนางยอพระกลืน แล้วลับคืนมายังที่อยู่ของตน ทำมารยาปลุกพวกสาวใช้ขึ้น

บอกว่าเมื่อตะกี้มีกษัตริย์หรือผีกระสืออะไรอย่างหนึ่งลอบขึ้นมาจับแมวกิน เผอิญนางตื่นขึ้น ผันตัววิ่งหนีไปต่อหน้า เป็นผีผู้หญิงรูปร่างคล้ายๆ กับนางที่พระมณีพิชัยไปได้มาจากป่า ว่าแล้วนางก็ชวนพวกเก้าเก้าสาวใช้จุกอบเพลิงลงมายังปราสาทพระมณีพิชัย ปลุกพระมณีพิชัยกับนางยอพระกสินตื่นขึ้นแล้วแกล้งถามว่า เมื่อแต่กี้มีผีกระสือขึ้นไปจับแมวกินแล้ววิ่งหนีมาทางปราสาทนี้ให้เห็นบ้างหรือไม่ พระมณีพิชัยกับนางยอพระกสินต่างทูลว่านอนหลับอยู่ทั้งสองคนจนเสด็จมาปลุกจึงตื่นขึ้น ผีจะมาทางนี้หรือไปทางไหนหาได้เห็นไม่ นางจันทร์ทำเป็นฟังเห็นเลือดแมวกับหางแมวที่ติดอยู่กับตัวนางยอพระกสินแล้วแกล้งมารยาทใจถามว่า นี้อย่างไรปากจึงเปื้อนเลือดและเอาหางแมวเหน็บผมไว้ อย่างนี้ นางยอพระกสินก็มีอาจจะแข็งแรงเหตุผลทันปลายได้ นางจันทร์จึงลงเอาว่านางยอพระกสินเป็นผีกระสือ คนที่อยู่ข้างนั้นก็พากันเชื่อแม่พระมณีพิชัยทั้งรักทั้งเสียตายนางก็มีรูที่จะแก้ไขประการใด ด้วยข้อพิรุณของนางปรากฏชัดเจนนัก นางจันทร์จึงถามพระมณีพิชัยว่า เมื่อเมียกลายเป็นผีกระสือเช่นนี้จะว่าอย่างไร พระมณีพิชัยก็ได้แต่ทูลว่า สุดแล้วแต่พระแม่เจ้าจะโปรด นางจันทร์จึงให้สาวใช้ช่วยกันจับเอานางยอพระกสินใส่ในหีบหามออกมาจากวังไปแต่เวลาเช้าตรู่ ส่งให้พวกขอเฝ้าเอาไปฝังเสีย แต่พวกขอเฝ้าไม่รู้เหตุผลทันปลาย รู้แต่ว่าคนในหีบยังเป็นอยู่ก็ไม่กล้าฝัง จึงเอาหีบไปทิ้งไว้ที่ในป่า แล้วก็พากันกลับมา

ขณะนั้นเกิดบันดาลร้อนอาสน์พระอินทร์ ส่งทิพยเนตรดูรู้ว่านางยอพระกสินผู้เป็นธิดาต้องตกยากถึงสาหัส จึงลงมาช่วยนางยอพระกสิน นางเล่าเรื่องทั้งปวงให้พระอินทร์ทราบ พระอินทร์ก็โกรธนางจันทร์ แล้วเลยคิดเคืองว่าพระมณีพิชัยว่าหลงเชื่อแม่ไม่ช่วยแก้ไข จึงแปลงนางยอพระกสินให้เป็นพราหมณ์ สอนเวทมนตร์ให้มีฤทธิ์และให้พระขรรค์ไว้สำหรับตัว แล้วนฤมิตศาลาอาศรมให้อยู่ในป่าที่ใกล้เมืองอยุธยา บอกเจ้าพราหมณ์ว่าจะให้แก้แค้นแม่ผัวให้จงได้

เนื้อเรื่องในพระราชนิพนธ์

พระอินทร์คลใจให้นางจันทร์ไปสร่งน้ำ นางเห็นดอกบัวลอยมากก็หยิบมาดมและแซมผมงูที่อยู่ในดอกบัวก็ดันนางสลบไป ท้าวพิชัยนุราชให้เสนาบ่าวร้องหาหมอมารักษา ความทราบไปถึงเจ้าพราหมณ์ เจ้าพราหมณ์รับอาสาโดยมีเงื่อนไขว่าจะให้พระมณีพิชัยไปเป็นข้า

พระมณีพิชัยเห็นเจ้าพราหมณ์หน้าเหมือนยอพระกสินก็สงสัย พยายามจะไล่โลมแต่เจ้าพราหมณ์ระวังตัว เมื่อรักษานางจันทร์ฟื้น เจ้าพราหมณ์ก็ถามนางจันทร์ถึงเรื่องนางยอพระกสิน

โดยบอกว่านางโกหกก็ต้องตาย นางกลัวตายจึงบอกไปตามตรงว่านางกลั่นแกล้งนางยอพระกลั่น ท้าวพิชัยนุราชแอบฟังอยู่หลังม่านโกรธมากและไล่ทบตีนางจนทร

เจ้าพราหมณ์ขอพระมณีพิชัยไปเป็นข้า พาไปอยู่ที่ศาลาในป่าแล้วลงใจพระมณีพิชัย ค้ายกรทำเป็นออกไปหาเครื่องยาในป่า บอกพระมณีพิชัยว่าจะให้น้องสาวมาอยู่เป็นเพื่อน แล้วแปลงตัวเป็นหญิงสาวกลับเข้ามาในศาลายั่ววนพระมณีพิชัย พระมณีพิชัยไม่ได้ยินดีทั้ง ๆ ที่สงสัยว่าเหตุไฉน น้องสาวเจ้าพราหมณ์จึงมีรูปร่างหน้าตาเหมือนนางยอพระกลั่น เพียงแต่กายไม่มีกลิ่นหอมเท่านั้น พอตกเย็นน้องสาวเจ้าพราหมณ์กลับไปแล้วเจ้าพราหมณ์ก็กลับเข้ามาในศาลา ท่อว่าพระมณีพิชัยว่า น้องสาวร้องให้ไปฟ้องว่าถูกพระมณีพิชัยลวนลาม พระมณีพิชัยปฏิเสธและบอกว่าถ้าไม่เชื่อจะตำน้ำ ลุยไฟพิสูจน์ เจ้าพราหมณ์ก็เชื่อ

นิทานเรื่องมณีพิชัยตอนปลาย

ต่อเรื่องตอนทรงพระราชนิพนธ์เป็นบทละคร

เจ้าพราหมณ์ยอพระกลั่นได้พระมณีพิชัยไปไว้ที่ศาลาอาศรมหลายวัน เห็นเธอมีความซื่อตรงก็กลับรัก แต่ไม่กล้าจะบอกให้รู้ว่าตัวเป็นนางยอพระกลั่น ค้ายกรงพระอินทร์จะโกรธ จะเอาพระมณีพิชัยไว้ใช้สอยต่อไปก็ส่งสาร จึงอุบายบอกว่า ได้ใช้สอยพอแก่ความประสงค์แล้วจะไปรดปลอญให้กลับคืนไปอยู่ในบ้านเมืองกับพระบิดามารดาอย่างเดิม ฝ่ายพระมณีพิชัยกลับอิดเอื้อนไม่ยอมกลับ ค้ายกรั้ใคร่คิดฟันเจ้าพราหมณ์ยิ่งนัก แต่เจ้าพราหมณ์เมียมให้อยู่ ก็ต้องจำใจกลับมา ขณะเมื่อพระมณีพิชัยกลับมาถึงเมืองนั้น กำลังทูลจื้นมาต่อว่าท้าวพิชัยนุราช ว่าพระเจ้ากรุงจีนคอยอยู่ช้านานไม่เห็นพระมณีพิชัยไปแต่งงานกับราชธิดาตามที่ท้าวเธอได้สัญญาไว้ จึงให้ทูตมาตามตัว ถ้าไม่ได้พระมณีพิชัยไป ก็จะให้กองทัพยกมาตีเมืองอยุธยา ให้สมกับที่หลอกลวงให้พระเจ้ากรุงจีนได้ รับความอภัยสอดดู ท้าวพิชัยนุราชไม่รู้ที่จะผ่อนผันฉันทใด พอพระมณีพิชัยไปถึงก็ต้องให้ไปเมืองจีนกับราชทูต

ฝ่ายเจ้าพราหมณ์ยอพระกลั่น ตั้งแต่ให้พระมณีพิชัยกลับไปบ้านเมืองแล้ว ก็ไม่มีความสบาย ให้แต่คิดถึงพระมณีพิชัยเป็นกำลัง จึงตามเข้าไปในเมือง ครั้นรู้ว่าพระมณีพิชัยต้องถูกส่งไปแต่งงานที่เมืองจีนก็ตกใจ รีบตามพระมณีพิชัยไปทันที่กลางทาง เจ้าพราหมณ์ก็เข้าอาสาเป็นพรรคพวกไปเมืองจีนด้วย ครั้นพระมณีพิชัยไปถึงเมืองจีน ทูตไปทูลความให้พระเจ้ากรุงจีนทราบว่าเป็นเพราะเหตุพระมณีพิชัยมีเมียเสียก่อน จึงไม่ไปแต่งงาน พระเจ้ากรุงจีนก็ขัดเคือง ก็คิดอุบายหาข้อผิดจะฆ่า

พระมณีพิชัยเสีย จึงแกล้งให้หาฤกษ์แต่งงานแล้วกำหนดให้พระมณีพิชัยทำขันหมาก 1000 ให้แล้วทันงานแต่ในเพลาคើว ถ้าทำไม่สำเร็จจะเอาโทษ พระมณีพิชัยมีความทุกข์ร้อน ปรีกษาเจ้าพราหมณ์เจ้าพราหมณ์จึงบอกว่า พระเจ้ากรุงจีนคิดร้ายไม่สุจริตเสียแล้ว ถ้าจีนอยู่ในเมืองจีนต่อไปก็คงไม่พ้นอันตราย พระมณีพิชัยเห็นชอบด้วย เจ้าพราหมณ์จึงชวนพระมณีพิชัยหนีออกจากเมืองจีนแต่ในเพลากลางคืน พวกกันคั่นกันไปในป่า จนเห็นว่าพ้นจากแดนจีนแล้ว ต่างคนเห็นคั่นเหนื่อยกันนอนหลับไปทั้ง 2 คน

ตำบลที่พระมณีพิชัยกับเจ้าพราหมณ์ไปนอนหลับอยู่นั้น เป็นแดนของยักษ์พวกหนึ่งซึ่งชอบกินมนุษย์ วันนั้นนันทการเสนายักษ์เที่ยวมาเห็นพระมณีพิชัยกับเจ้าพราหมณ์นอนหลับอยู่ก็ยินดีหมายว่าจะได้กินเป็นภักษาหาร จึงร้ายมนต์สะกดไว้ทั้ง 2 คน แล้วเข้าไปพิจารณาดู เห็นคนหนึ่งพราหมณ์ นี้กว่าคงชำนาญเวทมนตร์ตามวิสัยพราหมณ์ จะทำร้ายเห็นจะไม่สมประสงค์ แต่พระมณีพิชัยนี้ดูอวบอ้วนเนื้อนุ่มน่ากิน นันทการจึงคิดว่ามนุษย์เช่นนี้หายากนาน ๆ จะพบสักคนหนึ่งจะกินเสียเองหากควรไม่ เขาไปถวายเป็นเจ้านายเสวยจะดีกว่า จึงสะกดซ้ำ แล้วเข้าไปอุ้มเอาพระมณีพิชัยพาเหาะไปยังเมืองยักษ์ ขณะนั้นพระยายักษ์ผู้เป็นเจ้าเมืองเพิ่งกาย เหลือแต่นางวาสนผู้เป็นมเหสีกับธิดาชื่อว่านางผกา นันทการพาพระมณีพิชัยไปถวายนางวาสน นางวาสนคิดว่าลูกสาวยังไม่เคยกินเนื้อมนุษย์ จึงให้ส่งไปให้ลูกสาวกิน แต่นางผกาเห็นพระมณีพิชัยก็เกิดกำหนดยินดีอยากจะทำใคร่ได้ไว้เป็นผัว จึงมารยาสั่งให้พาเข้าไปไว้ในตำหนักว่าจะกินให้สบาย แล้วขับสาวใช้ให้ออกไปเสีย นางแก้ให้พระมณีพิชัยพ้นจากมนตร์สะกด แล้วเกลี้ยกล่อมเกี้ยวพานให้ยอมเป็นสามีโดยดี ถ้าไม่ยอมจะกินเสีย พระมณีพิชัยกลัวยักษ์ ก็ต้องยอมเป็นสามี อยู่กับนางผกาต่อมา

ฝ่ายเจ้าพราหมณ์ยอพระกลิ่นนอนอยู่ในป่า ครั้นมนตร์สะกดของยักษ์สิ้นฤทธิ์พ้นขึ้นไม่เห็นพระมณีพิชัยก็ตกใจ พิจารณาเห็นรอยตีนยักษ์เคลื่อนไปในที่นั้น จึงเดินตามรอยไป ครั้นเห็นรอยไปหายก็เข้าใจว่ายักษ์อุ้มพระมณีพิชัยพาเหาะไป เจ้าพราหมณ์จึงตามไปทางโฉมหน้าที่ยักษ์พาไป ไปพบยักษ์บริวารพวกหนึ่งจะจับเจ้าพราหมณ์กิน เกิดรบกัน เจ้าพราหมณ์จับยักษ์ได้ ไล่ตามก็ได้ความว่านันทการพาพระมณีพิชัยไปเมืองยักษ์ เจ้าพราหมณ์ก็รีบตามไป ครั้นไปถึงเมืองเพลาค่า จึงสะกดผู้คนให้หลับไหล แล้วขึ้นไปก้นบนปราสาท ไปเห็นพระมณีพิชัยกำลังนอนกอดอยู่กับนางยักษ์ เจ้าพราหมณ์ก็โกรธ จึงปลุกพระมณีพิชัยขึ้น แล้วถามว่าเหตุใดจึงหนีมาเมียยักษ์ พระมณีพิชัยเล่าความให้ฟังตามจริง เจ้าพราหมณ์ก็ไม่เชื่อด้วยกำลังหึงเป็นอารมณ์ เจ้าพราหมณ์ผลอตัว

ไม่รู้สีกว่าไต่แปลงเป็นชาย ก็ว่ากล่าวตัดพ้อพระมณีพิชัย ว่าแต่เค็มได้สัญญาว่าจะเลี้ยงดู ครั้นแม่
แกล้งใส่ความว่าเป็นผีกระสือกินแมว แต่จะไต่ตามให้เห็นเท็จจริงก็ไม่มี กลับปล่อยให้เขาเอาใส่หีบ
ไปฝังเสีย หากว่าบุญมีจึงรอดมาได้ สู้ต่อสู้ตามมาแก้ไขให้พ้นทุกข์ แล้วยังกลับทิ้งมามีเมียใหม่
เสียดังนี้ เห็นใจพระมณีพิชัยเสียแล้วว่าไม่มีความสัจย์ พระมณีพิชัยได้ฟัง รู้ว่าเจ้าพราหมณ์นั้นคือ
นางยอพระกลืนเป็นแน่แท้ก็ยื่นทีปลอดเกล้าโลมเผ่าวิงวอนไปต่างๆ หวังว่าจะให้นางก็ด้วยอย่างแต่ก่อน
ฝ่ายเจ้าพราหมณ์รู้สึกเสียที จะอำพรางไม่ได้ต่อไป แต่จะยอมตีด้วยก็กลัวพระอินทร์ จึงแกล้ง
ทำโกรธซึ่งหึงหวง ไม่เชื่อฟังพระมณีพิชัย พระมณีพิชัยเข้าใจว่านางตำรอนไม่ยอมตีด้วย ก็โทมนัส
เสียใจจนสลบไป เจ้าพราหมณ์เห็นพระมณีพิชัยสลบ สำคัญว่าตายก็ตกใจ ร้องให้ร่ำร้องจนสลบไป
ด้วย ขณะนั้นร้อนถึงอาสน์พระอินทร์จึงลงมาแก้ไขให้พ้นชั้นนี้ 2 คน แล้วพามาส่งยังเมืองอยุธยา
ท้าวพิชัยนุราชก็อภิเษกพระมณีพิชัย กับนางยอพระกลืนให้อยู่ด้วยกันต่อไป

สังข์ทอง

เรื่องตอนต้นก่อนที่จะทรงพระราชปิ่นพนธ์ทะเลศร

ในกาลก่อนมีเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งมีนามว่าท้าวพรหมทัต ครองสมบัติในพรหมนคร มเหสี
ฝ่ายขวามีนามว่านางจันทา มเหสีฝ่ายซ้ายไม่ปรากฏนาม พระโพธิสัตว์จุติลงมาปฏิสนธิในครรภ์นาง
จันทา เวลาจุติลงมานางจันทาฝันว่าพระอาทิตย์แปลงรัศมีเดินเวียนเขาพระสุเมรุ 3 รอบ แล้วตกมา
ถูกทรวงนาง มเหสีฝ่ายซ้ายก็ฝันไปว่าพระอินทร์เอาดอกจำปามาให้ ท้าวพรหมทัตจึงให้โหรทำนาย
โหรทายว่านางจันทาจะมีโอรสซึ่งมีบุญญาธิการมาก มเหสีฝ่ายซ้ายจะมีธิดา แต่นั้นมามเหสีฝ่ายซ้าย
จึงมีนามว่าจำปาทอง ต่อมานางจันทากับนางจำปาทองก็มีครรภ์ขึ้นพร้อมกัน นางจำปาทองก็คิดจะ
ใคร่เป็นใหญ่แต่ผู้เดียวจึงลอบไปให้สินบนพาลกเสนาบดีให้หาเหตุร้ายใส่นางจันทา พาลกเสนาบดีก็
คอยทุลฉุยและนางจำปาทองก็คอยส่งเสริม ท้าวพรหมทัตมีทันพิจารณาก็ให้ไล่นางจันทาไปจากวัง

นางจันทาไปอาศัยยายตาอยู่ในป่า พระโพธิสัตว์อยู่ในครรภ์ได้ 6 เดือน พิจารณาเห็นว่า
มารดาตกยาก เกรงจะเลี้ยงดูลำบาก จึงอธิษฐานให้กลายเป็นรูปสังข์ทอง พอครบ 10 เดือนนางก็
คลอดบุตรมาเป็นสังข์ทอง นางก็เก็บรักษาไว้จนพระโพธิสัตว์เติบโตขึ้น

วันหนึ่งนางจันทาออกไปป่า พระโพธิสัตว์จึงออกจากครรภ์สังข์ทองช่วยหุงข้าวหาปลาและกวาด
บ้านเรือนไว้ทำมารดา ฝ่ายนางจันทากลับมาจากป่า แลเห็นกุมารแต่ไกลไม่รู้ว่าเป็นลูก พอพระโพธิสัตว์
เห็นแม่กลับมาก็หลบหนีเข้าไปซ่อนเสียในสังข์อย่างเดิม นางมาถึงเที่ยวค้นหาก็ไม่พบ ต่อมาวันหนึ่ง

จึงอุบายทำเหมือนจะออกไปป่าตามเคย แต่นางไปแอบอยู่ที่ใกล้ ๆ แห่งหนึ่ง ฝ่ายพระโพธิสัตว์สำคัญว่าแม่ไม่อยู่ ก็ออกจากสังข์มาหาข้าวปลาทำการบ้านไว้ทำแม่ตั้งแต่ก่อน นางจันทรรู้ว่าเป็นลูกจึงวิ่งมาต้อยหอยสังข์เสียยับเยินแล้วเผาไฟเสีย จึงได้ตัวสังข์ของเลี้ยงดูต่อมา

ภายหลังชาวเมืองพรหมนครไปเห็นพระสังข์เข้าก็มากร่ำทูลท้าวพรหมทัต พรหมทัตจึงให้ไปรับพระสังข์กับนางจันทากลับมา นางจำปาทองเห็นท้าวพรหมทัตให้รับพระสังข์กับนางจันทามากก็คอยหาอุบายจะใส่โทษ ภายหลังทราบความว่ากุมารนั้นเกิดในหอยสังข์ จึงทูลท้าวพรหมทัตว่าคนอุปการะไม่ควรให้เลี้ยงไว้ทั้งแม่ทั้งลูก และให้คนลอบไปแจ้งแก่ป่าลกลเสนาบดีให้ทูลกระหน่ำซ้ำเติมด้วย ท้าวพรหมทัตมิได้พิจารณาจึงสั่งให้เอาแม่ลูกใส่เปลลอยน้ำไป

เปลลอยไปหลายวันก็ไปถูกพายใหญ่มากแตก นางจันทาเกาะไม้ชิ้นหนึ่งไปขึ้นบกได้ที่เมืองมัทราฐ ธานีชัยเศรษฐีรับไปเลี้ยงไว้แต่พระสังข์ลอยลงไปสู่ทะเลลึก พระยานาคจึงนิมิตเรือทองให้ พระสังข์ขึ้นเรือไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง ไปพบกับฤๅษีตนหนึ่งจึงถามทางที่จะไปเมืองพาราณสี ฤๅษีจึงบอกให้ไปทางเรือก่อนแล้วจึงจะถึงเมืองพาราณสี พระสังข์ก็ลงเรือต่อไปจนถึงเมืองนางพญายักษ์นี้ฝ่ายตนหนึ่ง นางยักษ์จึงรับเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม และสั่งพระสังข์ไม่ให้ออกนอกปราสาทไปทางสวนทิศอุดร ไม่ให้ขึ้นไปบนปราสาทชั้นบน แล้วนางยักษ์ก็ไปป่าเที่ยวจับสัตว์กิน พระสังข์สงสัยว่าทำไมนางยักษ์จึงสั่งไม่ให้ไปในที่ต่าง ๆ นั้นด้วยเหตุใด พระสังข์จึงออกไปที่สวน เห็นกระตู่เรียวยาวอยู่ก็สลดใจ จึงกลับขึ้นไปปราสาทชั้นบนก็พบบ่อเงินบ่อทอง เกือกทองและเกราะเป็นรูปทานพบกับพระขรรค์ จึงสวมเกราะ สวมเกือกทอง ขัดพระขรรค์ ตัวก็ลอยขึ้นจึงรู้ว่าเหาะได้ จึงเที่ยวเหาะเล่นในปราสาทแล้วกลับมาถอดเครื่องไว้อย่างเดิม แล้วเอาน้ำจุ่มลงในบ่อทอง น้ำก็เป็นสีทอง ยิ่งขัดก็ยิ่งสุกปลั่งขึ้นจึงเอาผ้าพันไว้ ครั้นนางยักษ์กลับมาตามก็บอกว่ามีคบบาด นางยักษ์ก็แก้ออกดูเห็นเป็นสีทองจึงถ่มน้ำลายลงไป สีทองก็หาย

แต่นั้นมานางยักษ์ก็ไม่ไว้ใจ ไม่ไปหาสัตว์กินจนร่างกายซูบผอมทนอยู่ไม่ได้ จึงออกไปป่าหาสัตว์กินตามเคย พระสังข์ลงไปชุบตัวในบ่อทอง แล้วสวมเกราะเหน็บพระขรรค์สวมเกือกทองเหาะหนีไปพักอยู่ในศาลาหลังหนึ่งข้างฝั่งแม่น้ำแดนเมืองคักศิลา

ฝ่ายนางยักษ์กลับมาจากป่าเห็นพระสังข์หายไปพร้อมทั้งรูปเกราะ เกือกทองและพระขรรค์ก็รู้ว่าพระสังข์หนี นางจึงออกติดตามไปจนถึงแม่น้ำคนละฟากกับที่พระสังข์นั่งอยู่ ก็ไม่สามารถจะเหาะต่อไปได้อีกด้วยสิ้นเขตกำหนดของตน ร้องเรียกพระสังข์ให้กลับก็ไม่กลับ นางยักษ์จึงบอกให้

พระสังข์เรียนทิพนมน์สำหรับเรียกเนื้อเรียกปลา พระสังข์เรียนได้แล้วก็ลานางยักษินีเหาะต่อไป นางยักษินีก็เสียใจตาย ไปเกิดเป็นนางเทวธิดาอยู่ในชั้นดาวดึงส์ พระสังข์เห็นนางยักษินีตายก็กลับมาจัดการเผา แล้วเหาะต่อไปจนถึงเมืองพาราณสี ไปอาศัยอยู่กับนายตำบลคนหนึ่งและเที่ยวเล่นหัวอยู่กับเด็กโคมบาล

เจ้าเมืองพาราณสีนั้นมีธิดา 7 คน คนสุดท้ายชื่อนางคันธา ธิดาผู้พี่ทั้ง 6 นั้นมีสามีแล้วยังแต่ห้องสุดท้าย เจ้าเมืองพาราณสีก็คิดจะให้นางคันธาเลือกสามีเอาเองตามชอบใจ จึงประกาศให้บรรดาลูกท้าวพระยาในอาณาเขตมาประชุม นางคันธาเลือกก็ไม่พอใจใครสักคนหนึ่ง เจ้าเมืองพาราณสีทราบว่ามีคนแปลกหน้ารูปร่างทรูผลมาจากเมืองอื่นคนหนึ่ง จึงแกล้งประชดลูกสาวว่าจะยกให้ชายคนนั้น จึงสั่งให้ทามตัวเข้ามาเผา แล้วให้บ่าวร้องชาวเมืองทั้งหมดให้มาประชุมให้นางคันธาเสียดวงมัลลโยนไปในอากาศไม่เฉพาะเจาะจงคนใด ถ้าดวงมัลลโยนไปตกที่ใครจะให้แก่คนนั้น นางคันธาเสียดวงมัลลโยนทั้งไปในอากาศ ดวงมัลลโยนก็ลอยไปสวมมือพระสังข์ เจ้าเมืองพาราณสีจึงยกนางคันธาให้และให้ทำพิธีรดน้ำตามธรรมเนียม พระสังข์บิดเบือนไม่ยอมรดน้ำ จัวยว่าถ้าถอดเกราะออกรดน้ำใคร ๆ ก็เห็นเป็นรูปทอง เจ้าเมืองพาราณสีโกรธว่าซัดคำสั่ง จึงให้ขับออกไปอยู่เสียดนอกเมืองทั้งผัวทั้งเมีย

เขยใหญ่ 6 คนเห็นนางคันธาได้สามีรูปร่างทรูผลก็เข้าไปทูลเจ้าเมืองพาราณสีว่าคนกาลกิณีเช่นนี้อยู่ในเมืองน่ากลัวจะเกิดอันตรายแก่บ้านเมือง เจ้าเมืองพาราณสีเห็นชอบด้วย แต่ยังไม่หาเหตุไม่ได้ก็ต้องนั่งอยู่ ภายหลังก็อุบายได้จึงแกล้งใช้ให้เขยทั้ง 7 ไปหาเนื้อ พระสังข์เหาะไปในป่าแล้วถอดเกราะออก ร่ายมนตร์เรียกเนื้อมาเสียดหมด 6 เขยไปพบเข้าก็ไปขอเนื้อ พระสังข์ขอให้ตัดใบหูแลก แล้วให้เนื้อตายมากนละตัว พระสังข์เองจูงเนื้อเป็นมาให้เจ้าเมืองพาราณสี เจ้าเมืองพาราณสีก็ไม่รู้จะทำโทษประการใด จึงอุบายให้ 7 เขยไปหาสุกรอีกครั้งหนึ่ง พระสังข์ก็ทำดังคราวก่อน คราวนี้ขอให้กั๊กนิ้วมือแลก อีกครั้งหนึ่งให้หาปลา พระสังข์ให้ตัดปลายจุกแลก เจ้าเมืองพาราณสีก็ไม่รู้ที่จะลงโทษพระสังข์อย่างไร

ครั้งนั้นร้อนไปถึงพระอินทร์ จึงลงมาตั้งปัญหาให้เจ้าเมืองพาราณสีแก้ และเวลาจะแก้ต้องเหาะไปที่คลีกล้วย ให้เวลาตรีกตรองหรือหากคนอื่นแทนภายใน 7 วัน เจ้าเมืองพาราณสีหาใครไม่ได้จึงให้หาพระสังข์มาบอกว่าถ้ารับแก้ปัญหาก็จะให้ยกสมบัติให้ พระสังข์จึงขอไปประชุมชาวพระนคร แล้วถอดรูปเกราะออกประกาศให้ชาวพระนครทราบตามสัญญาอัน พอรุ่งวันก็เหาะไปแก้

ปัญหาและตึกลึกลับพระอินทร์ เจ้าเมืองพาราณสีก็ทำการอภิเษกและยกสมบัติให้ พระสังข์จึงออกเที่ยว
ตามแม่พอบที่บ้านธัญชัชเศรษฐี จึงรับมาไว้ในวัง

ภายหลังกตติศัพท์ลือไปถึงเมืองพรมนครว่าพระสังข์ได้เป็นเจ้าเมืองพาราณสี ท้าว
พรมทักจึงให้แต่งทูตมาเชิญกลับไปพร้อมทั้งชายาและนางจันทา นางจันทาขอลุยไฟพิสูจน์ตัวเองว่า
มีความซื่อสัตย์ต่อผัว แม้ตั้งเต้อยู่กับท้าวพรมทักตลอดตนไปอยู่กับผู้อื่นให้หมดมลทิน เกิดมีดอก
บัวโผล่ขึ้นรับในกองไฟ นางจำปาทองเห็นดังนั้นด้วยกรรมของตนบันดาล ขอลุยไฟบ้าง ไฟก็ไหม้
ตายไปในนรก

ฝ่ายปาลกเสนาบดีเมื่อเห็นนางจันทากับพระสังข์กลับมา ก็ลอบหนีไปเมืองปัญจาล
ราชเข้าไปทูลยุยงท้าวปัญจาลว่าท้าวพรมทักยกทัพจะมารบ ท้าวปัญจาลโกรธจึงแต่งทัพให้มาตีเมือง
พรมนคร พระสังข์จึงร้ายมนตร์ระลึกลงนางยักษิณีว่าไปเกิดอยู่ที่ไหน ครั้นรู้ว่าไปเกิดเป็นนาง
เทวธิดาอยู่ในดาวดึงส์ จึงใส่เกือกทองเหาะไปหาขอความช่วยเหลือ นางเทวธิดาจึงให้พระขรรค์วิเศษลงมา
สั่งว่าให้แกว่งขันท่อนั้น พวกยักษ์จะตกใจกลัวยอมแพ้ พระสังข์ทำตาม ทัพเมืองปัญจาลราชก็ยอม
แพ้ได้เป็นไมตรีกันกับท้าวปัญจาลตั้งแต่นั้นมา

เนื้อเรื่องในพระราชนิพนธ์

ท้าวศุภิมลปรารถนาจะได้โอรส จึงให้มเหสีบวงสรวงเทวดา นางจันทร์เทวีตั้งครรภ์
นางจันทาพระสนมริษยา อยากจะเป็นมเหสีเอกแทน และอยากให้นางจันทาที่ริษยาของนางเป็นใหญ่
จึงคิดสินบนโหร เมื่อนางจันทาประสูติโอรสเป็นหอยสังข์ โหรก็ทำนายว่าเป็นกาลกิณี ท้าวศุภิมล
จึงขับนางกับโอรสไปจากเมือง

นางจันทร์เทวีไปอาศัยอยู่กับตายายที่ไร่ พระสังข์ออกมาจากหอยสังข์มาช่วยทำงานจน
นางทราบความเข้าจึงต้อยหอยสังข์ทิ้งเสีย ฝ่ายนางจันทาให้นางจันทาไปทูลท้าวศุภิมลให้ยกย่องตน
ขึ้นเป็นมเหสีเอก ท้าวศุภิมลกริ้ว นางจันทาจึงให้ยายเฒ่าสุเมธาทำเสน่ห์แล้วทูลยุยงว่าให้เอาโอรส
ของนางจันทร์เทวีที่เกิดเป็นหอยสังข์ไปฆ่าเสีย ท้าวศุภิมลก็ให้เสนาไปจับพระสังข์มาแต่จะฆ่า
อย่างไร ๆ ก็ไม่ตายจึงเอาไปถ่วงน้ำ พระสังข์ถูกถ่วงน้ำจมลงไปยังเมืองบาดาล พญานาคพบเข้าก็นำ
ไปเลี้ยงเห็นว่าพระสังข์ไม่ควรอยู่ในเมืองบาดาลก็ส่งไปให้นางพันธุรัตซึ่งเป็นยักษ์เลี้ยง

พระสังข์อยู่กับนางพันธุรัตมาจนอายุได้สิบห้าปี นางพันธุรัตจะไปเที่ยวป่า กลัวพระสังข์
จะหนีไปก็สั่งความลงพระสังข์ไว้ว่าจะไปป่าเจ็ดวัน ไม่ให้ไปที่บ่อน้ำและหอช้างหัวนอน พระสังข์

เกิดความสงสัยจึงไปเที่ยวดู พบโครงกระดูก บ่อเงินบ่อทอง รูปเงาะ เกือกแก้วและไม้เท้าทอง พระสังข์เอาน้ำจุ่มลงไปบ่อเงินบ่อทอง ทองคืดน้ำมาก็ตกใจกลัวนางยักษ์จะเห็นจึงเอาผ้าพันไว้ แล้วสวมรูปเงาะใส่เกือกแก้วกับถือไม้เท้าทองเหาะเล่น พลังจิตก็จะหนีไปหานางจันทร์เทวี พอนาง พันธรัตกลับมาพระสังข์ก็ทำมารยาว่ามีศบาคมือไม่ยอมให้ดู

เมื่อนางพันธรัตไปป่าอีกพระสังข์ก็ลอบลงไปซุ่มตัวในบ่อทองแล้วสวมใส่รูปเงาะเหาะหนี นางพันธรัตตามไปทันที่ภูเขา แต่ก๊วยแรงอธิษฐานของพระสังข์นางจึงขึ้นไปไม่ได้ ในที่สุดนางก็ เขียนมหาจินตามนต์ไว้ให้แล้วออกแตกตายด้วยความเสียใจ พระสังข์ให้พวกยักษ์นำศพนางกลับ ตัวเองเรียนมนตร์แล้วก็ออกท่องเที่ยวไป

กล่าวถึงท้าวสามนต์มีเมียสี่ชื่อนางมณฑา มีราชธิดา 7 องค์ องค์สุดท้ายชื่อนางรรจนา ได้บ่าวร้องให้ชายมาซุ่มนุมนกันเพื่อให้พระราชธิดาเลือกคู่ นางรรจนาไม่พอพระทัยในชายใดทั้งสิ้น จน ท้าวสามนต์ได้ทราบว่ามีเงาะอยู่กลางนา ก็ให้เสนาไปเอาตัวมาให้นางเลือก พระสังข์เห็นนางมีรูปโฉม งดงามก็อธิษฐานว่าถ้าเป็นคู่ครองกันแล้วก็ขอให้เห็นรูปทองที่อยู่ชั้นใน นางรรจนาเสียดังพวงมาลัยให้ เจ้าเงาะ ท้าวสามนต์ทั้งเสียพระทัยทั้งกริ้ว จึงขับนางกับเจ้าเงาะไปอยู่กระท่อมปลายนา

ท้าวสามนต์คิดหาวิธีที่จะฆ่าเจ้าเงาะ จึงให้เขยทั้ง 7 ไปหาปลาทำพิธีบวงสรวงเทวดา ใครได้มาน้อยจะฆ่า พระสังข์ไปยังริมฝั่งน้ำ ถอดเงาะซ่อนไว้แล้วอ่านมหาจินตามนต์ ผุ่งปลาที่มารวมกันอยู่ทีนั้น หกเขยหาปลาไม่ได้เลย มาถึงทีนั้นสำคัญว่าพระสังข์เป็นเทวดา ก็เข้าไปขอปลา พระสังข์ยอมให้ปลาไปคนละสองตัวโดยขอเชือดเอาปลายจุมหกเขยไว้

ท้าวสามนต์ให้ไปหาเนื้ออีก พระสังข์ก็ใช้วิธีเดียวกันแต่ขอเชือดเอาใบหูหกเขยไว้คนละ ข้าง ท้าวสามนต์จนพระทัยมิรู้ที่จะทำอย่างไร

พระอินทร์อยู่บนสวรรค์ ทิพอาสน์แข็งกระด้างไปก็ส่องทิพยเนตรดู คิดจะลงไปช่วยนาง รรจนาเพราะพระสังข์ไม่ยอมถอดเงาะ ก็ยกทัพลงมาทำพนันตีกลีบกับท้าวสามนต์ ไม่มีใครสู้ได้ ท้าว สามนต์ต้องไปองง้อพระสังข์ให้ช่วย พระสังข์ถอดรูปตีกลีบได้ชัยชนะ พระอินทร์ก็กลับไป ท้าว สามนต์ให้พระสังข์ครองเมืองแทน

กล่าวถึงท้าวศวมลบรรทมอยู่ในที่ พระอินทร์มาปรากฏตัวให้เห็นและขู่เชิญว่าจะเอาชีวิต ถ้าไม่ไปตามสังข์กับนางจันทร์เทวีกลับมา นางจันทร์หาทราบเข้าก็ทำเป็นเยาะเย้ย ท้าวศวมลโล่ทุบตี

นางจันทาแล้วให้เสนาช่วยกันไปตามหานางจันทร์เทวี ไปพบอยู่กับยายตา พระองค์ก็เข้าไปนอนอ้อ
ขอโทษ แล้วชวนนางไปตามหาพระสังข์ที่เมืองท้าวสามนต์ โดยปลอมเป็นคนธรรมดา ได้เห็นพระ
สังข์เลี้ยงเมื่อกี้ชะเง้อลุกขึ้นดู ฝ่ายพระสังข์เห็นคล้ายกับมารคาก็สงสัยจึงกลับเข้แว้งไปด้วยความเศร้า
โศก

นางจันทร์เทวีกับท้าวศวมลเข้าไปขออาศัยอยู่กับนายประตู นางได้ขอเข้าไปทำงานกับ
พวกวิเสท ฝีมือของนางเป็นที่พอพระทัยของพระสังข์มาก วันหนึ่งนางจึงแกล้งแวงฟัก แกล้งลักขึ้นฟัก
เป็นรูปเล่าเรื่องราวของนาง พระสังข์เห็นแวงฟักก็สงสัย ก็คิดว่านางจันทร์เทวีคงจะมาตาม ก็ให้ไป
ตามตัวคนแวงฟักมา พระสังข์ได้พบบิดามารดาแล้ว ก็พานางรจนาลำลาท้าวสามนต์กับนางมณฑา
พากันเดินทางกลับบ้านเมืองพร้อมท้าวศวมลกับนางจันทร์เทวี

สังข์ศิลป์ชัย

เรื่องตอนต้นก่อนที่จะทรงพระราชนิพนธ์เป็นบทละคร

เดิมท้าวธรรมจักรกับนางลักขมะสุวรรณซึ่งครองเมืองปัญจาลนครมีราชโอรสองค์หนึ่ง ราช-
ธิดาองค์หนึ่ง ราชโอรสทรงนามว่าเสนาภุญ ได้รับรัชทายาท แต่ราชธิดาซึ่งทรงนามว่านางเกสร-
สมุณฑานัน เมื่อท้าวเสนาภุญได้ครองเมือง นางมีชันษา 17 ปี ท้าวภุมภักดิ์กษัตริย์เจ้าเมืองอินราช
มาลักเอาไป ท้าวเสนาภุญมีความโทมนัสที่ไม่สามารถจะป้องกันน้องนางไว้ได้ จึงสละราชสมบัติบวช
เป็นฤๅษีไปเที่ยวติดตามนางเกสรสมุณฑา ครั้นไปถึงเมืองหนึ่งท้าวเธอไปเห็นนาง 7 คน อันเป็นธิดา
ของเศรษฐี เกิดประศิกพิศในนางทั้ง 7 นั้น ก็กลับคืนมายังพระนคร ลាผนวชออกครองราชสมบัติ
ตั้งเกล้า แล้วให้ไปขอนางทั้ง 7 มาเป็นบาทบริจาริกา ท้าวเสนาภุญใครจะมีราชกุมารเป็นรัชทายาท
จึงให้นางบาทบริจาริกานับดวงดวงขอลูก นางไกรสรเป็นทาสีมีลูกก่อน แต่ลูกนั้นเกิดมาเป็นราชสีห์
หาเป็นมนุษย์ไม่ นางทั้ง 7 ก็มีลูกทุกคน ลูกนางทั้ง 6 ผู้เป็นพี่เป็นราชกุมารสามัญแต่ลูกของนางปทุม
ผู้เป็นน้องน้อยเป็นราชกุมารอย่างอัศจรรย์ มีสังข์กับศรพระขรรค์เกิดมาสำหรับบุญด้วย นางทั้ง 6
เห็นราชกุมารลูกของนางปทุมมีบุญญาธิการผิดกับบุตรของตน เกรงว่าจะได้เป็นใหญ่ในภายหน้าก็คิด
ริษยา จึงไปคิดสินบนขุนโหรให้ถวายพยากรณ์แก่ท้าวเสนาภุญว่าเจ้าสังข์ศิลป์ชัยบุตรของนางปทุมกับ
สิงหราชกุมารของไกรสรเกิดมาวิปริตผิดธรรมดา ถ้าเลี้ยงไว้จะเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ท้าวเสนาภุญ
ไม่รู้เท่าทันก็ให้ขับนางปทุม นางไกรสรและราชบุตรของนางทั้งสองนั้นไปเสียจากพระนคร นางทั้ง
สองก็พาบุตรชัศเชพเนจรไป ครั้นนั้นร้อนถึงพระอินทร์ด้วยอำนาจบุญญาธิการของพระสังข์ศิลป์ชัย

พระอินทร์จึงนฤมิตเมืองให้นางทั้งสองอยู่ชายแดนเมืองปัญจาสนคร แต่ท้าวเสนาภูหาทรงทราบ
ความไม่ นางทั้งสองก็เลี้ยงบุตรอยู่ที่นั่นจนเติบโตใหญ่

ฝ่ายท้าวเสนาภูไม่วายคิดถึงน้องนางที่ยักษ์ลักพาไป วันหนึ่งทรงสุบินว่าเทพยดามาทบ
ว่านางนัยกัษลักพาไปเป็นนมเทสี ถ้าผู้ใดมีฤทธานำพาไปติดตามคงจะไต่กลับมา ท้าวเธอมีรูที่จะ
ให้ผู้ใดไปก็เตือนธรรมาจารย์พระฤทธิญาณไม่สบาย จึงสั่งให้กุมารทั้ง 6 ไปไล่ต้อนสัตว์ป่ามาหวังจะ
ชมเล่นให้ค่อยคลายรำคาญ เจ้าศรีสันท์พี่ชายใหญ่พาน้องทั้งห้าไปเที่ยวต้อนสัตว์ในป่า ไปพบ
พระสังข์ศิลป์ชัยแผลงศรเรียกฝูงสัตว์ไปชมเล่นอยู่ เมื่อพญารัฐจักษ์กันแล้วศรีสันท์จึงบอกว่าท้าวเสนาภู
จะใคร่ทอดพระเนตรฝูงสัตว์ป่า ให้พระสังข์ศิลป์ชัยแผลงศรส่งสัตว์ให้ไปที่พลับพลาพระบิดา พระ-
สังข์ศิลป์ชัยก็กระทำตาม ศรีสันท์กลับไปทูลว่าตัวเป็นผู้แผลงศรต้อนไป ท้าวเสนาภูสำคัญว่าศรีสันท์
มีฤทธิ์เดชยิ่งนัก จึงสั่งให้ศรีสันท์กับกุมารทั้ง 5 พวกนั้นไปตามหานางเกสรสมุณฑา ศรีสันท์ไปลวง
พระสังข์ศิลป์ชัยว่าพระบิดาคิดถึงพระน้องจนประชวรไป บัดนี้มีรับสั่งให้ไปช่วยกันตามหา พระ-
สังข์ศิลป์ชัยสำคัญว่าจริงก็ชวนสิงหราชไปช่วยกันกับกุมารทั้งหก ครั้นไปถึงฝั่งทะเลที่จะต้องข้ามไปแดน
ยักษ์ กุมารทั้งหกไม่สามารถที่จะข้ามไปได้ พระสังข์ศิลป์ชัยจึงให้สิงหราชอยู่เป็นเพื่อนกุมารทั้งหก
ส่วนตัวพระสังข์ศิลป์ชัยขึ้นขี่สิงห์พาข้ามทะเลไปถึงฝั่งโน้นแล้ว เทพยดามาช่วยแนะทางให้เดินต่อไป
ไปทราบความจากช่างฉันทันต์ว่ายักษ์กุมภกันท์พานางเกสรสมุณฑาไปไว้ที่เมืองอโนราช พระสังข์ศิลป์-
ชัยตามต่อไปถึงเมืองท้าววันนุราช ยักษ์พี่ของท้าวกุมภกันท์ แต่ท้าววันนุราชนั้นมักนอนหลับครวละ
หลาย ๆ ปี เวลานั้นท้าววันนุราชหลับอยู่ พระสังข์ศิลป์ชัยจึงหลีกไปได้ ไปพบวิฆาทรที่คันทันนารีผล
พวกวิฆาทรหึงหวงจะทำร้าย เกิดรบกันขึ้น พระสังข์ศิลป์ชัยชนะวิฆาทร ได้ชมনারีผลก็เกิดกำหนด
ยินดี ครั้นเดินทางต่อไป ไปพบต้นกัลปพฤกษ์ได้ผ้าอุทุมพรกับผ้าโกสโยพัศตร์ที่เทพยดานฤมิตไว้
นุ่งห่ม แล้วจึงไปพบนางเทพธิดาที่สระแห่งหนึ่ง ได้เกี่ยวพาส้มครั่งวางสกันแล้ว พระสังข์ศิลป์ชัย
จึงลानางเทพธิดาไปตามนางเกสรสมุณฑาที่เมืองอโนราช

เรื่องย่อในบทละครความเก่า

ฝ่ายนางเกสรสมุณฑาที่ยักษ์ลักไป ไปเป็นนมเทสีท้าวกุมภกันท์อยู่ที่เมืองอโนราช แต่เมือง
นั้นเป็นเมืองร้างไม่มีผู้คนพลเมือง อยู่แต่พระยายักษ์กับนางเกสรสมุณฑาเท่านั้น นางไปมีธิดาองค์
หนึ่งชื่อว่านางศรีสุพรรณ อยู่มาท้าวกุมภกันท์ลงไปเล่นสกากับพระยานาค พนันกันและท้าวกุมภกันท์
แพ้หลายกระดานเข้า ชัดใจก็ทำเพิ่มเติมพนันขึ้นทุกที จนถึงพนันเอาบ้านเมืองก็แพ้พระยานาค
พระยานาคขอธิดาเป็นสินได้บ้านเมือง ท้าวกุมภกันท์จึงจำใจต้องยกนางศรีสุพรรณให้เป็นนมเทสีของ

พระยานาคอยู่ในเมืองบาดาล แแต่นางเกสรสุมณฑานั่นอยู่กับท้าวกุมภกันท์ต่อมา ท้าวกุมภกันท์นั้นยอมไปเที่ยวป่าเป็นนิจ ถึงเวลากลับเมืองก็เก็บดอกไม้มาฝากนางเกสรสุมณฑาเสมอมิได้ขาด

วันหนึ่งพระสังข์ศิลป์ชัยไปถึงเมืองอินราช นางเกสรสุมณฑาฝันไปว่าพระอิศวรใช้ให้พระอาทิตย์มาเปล่งรัศมีเป็นไฟไหม้ปราสาทแล้วจะฆ่านางเสีย นางวิงวอนขอชีวิต พระอาทิตย์จึงจงดุคร่าพานางขึ้นรถเหาะไป นางก็ตกใจตื่น เล่าความฝันแก่ท้าวกุมภกันท์ ท้าวกุมภกันท์ทำนายว่าเป็นนิมิตร้าย จะมีญาติของนางไปเป็นศัตรู แต่ตัวนางหาเป็นอันตรายไม่ มีภัยแต่ตัวพระยายักษ์ผู้เดียว นางเกสรสุมณฑาจึงห้ามปรามท้าวกุมภกันท์อย่าให้ไปเที่ยวป่าตามเคย ให้อยู่แต่ในเมืองให้สิ้นเคราะห์ก่อน จึงค่อยไป ท้าวกุมภกันท์หาฟังไม่ บอกว่าถ้าไม่ไปใครก็จะตินว่าฉลาด ครั้นถึงเวลาก็ออกไปป่าตามเคย

ฝ่ายพระสังข์ศิลป์ชัยไปนอนค้างอยู่บนภูเขา ครั้นรุ่งเช้าก็ให้สังข์นำเข้าไปถึงปราสาท ไปพบนางเกสรสุมณฑาจึงบอกความที่ท้าวเสนาภูกูให้ไปรับกลับคืนพระนคร นางเกสรสุมณฑาเห็นพระสังข์ศิลป์ชัยละม้ายคล้ายคลึงท้าวเสนาภูกูก็รู้ว่าเป็นหลาน แแต่นางยังอาลัยท้าวกุมภกันท์อยู่ไม่ยอมจากไป จึงห้ามปรามพระสังข์ศิลป์ชัยมิให้คิดลักพา ด้วยว่าพระยายักษ์มีอุทยานาพมากนัก ที่ไหนจะพากันหนีพ้นไปได้ พระสังข์ศิลป์ชัยตอบว่าถึงพระยายักษ์จะมีฤทธิ์เดชสักเท่าใดก็จะสู้ ได้ด้วยอำนาจศรที่ถือไป ว่าแล้วจึงขึ้นศรออกาก็เกิดสะเทือนเลื่อนลั่นเป็นโกลาหลทั่วไป ขณะนั้นท้าวกุมภกันท์เที่ยวอยู่ในป่า ได้ยินเสียงกัมปนาทก็ตกใจรีบกลับเข้ามาเมือง นางเกสรสุมณฑาเห็นพระยายักษ์กลับมาก็เอาพระสังข์ศิลป์ชัยไปซ่อนไว้ในกองดอกไม้แล้วออกมารับท้าวกุมภกันท์ ท้าวกุมภกันท์ได้กลิ่นมนุษย์ ตามนางนางปฏิเสธว่ามีใครไปมา แล้วมารยาทำเป็นได้กลิ่นบ้าง แกล้งตัดพ้อว่าเพราะท้าวกุมภกันท์ไปสรงวาสกับนางอื่นจึงพากันคิดไป ท้าวกุมภกันท์ก็ไม่อาจชักใช้ต่อไป นางเกสรสุมณฑาเห็นว่าท้าวกุมภกันท์สิ้นสงสัยแล้วจึงวิงวอนว่าได้มาอยู่เมืองยักษ์นานแล้ว คิดถึงพระพี่ที่พลัดพรากจากกัน ขอให้ท้าวกุมภกันท์พากลับไปเยี่ยมสักครั้งหนึ่ง ท้าวกุมภกันท์ไม่ยอมพาไป บอกว่าได้ลักนางมามนุษย์คงชิงชิง ถ้าพากลับไปถึงเมือง ที่ไหนมนุษย์จะให้นางคืน นางก็จใจ ครั้นท้าวกุมภกันท์นอนหลับ นางเกสรสุมณฑาจึงไปพาพระสังข์ศิลป์ชัยออกมาจากกองดอกไม้ แล้วบอกว่าให้รีบกลับไปเสียให้พ้นเมืองยักษ์ พระสังข์ศิลป์ชัยว่าก่อนนางไปท้าวจึงจะกลับ ครั้นเห็นนางอีกเื่อนอยู่พระสังข์ศิลป์ชัยจึงรู้ว่า ถ้านางไม่ไปโดยดีก็จะขอศึระของนางกลับไปถวายท้าวเสนาภูกูให้ ได้ตามรับสั่ง นางตกใจกลัวก็ยอมไปกับพระสังข์ศิลป์ชัย พระสังข์ศิลป์ชัยพานางเกสรสุมณฑาไปซ่อนไว้ในถ้ำนอกเมืองแล้วกลับเข้าไปยังหน้าปราสาท หมายถึงจะรบกับท้าวกุมภกันท์

ฝ่ายท้าวกุมภภัณฑ์ขึ้นขึ้นเห็นนางเกสรสมุณฑาหายไป เข้าใจว่าคงมีผู้พาหนีกลับไปเมือง
ก็รีบตามไปด้วยกำลังโกรธ พอออกมานอกปราสาทพบพระสังข์ศิลป์ชัยก็เกิดรบกัน ท้าวกุมภภัณฑ์สู้
พระสังข์ศิลป์ชัยไม่ไหวจึงหนีไปหาท้าววณิธรราชผู้พี่ชาย หมายถึงจะชวนมารบกับพระสังข์ศิลป์ชัย แต่
ท้าววณิธรรายังนอนหลับไหล จะปลุกอย่างไรก็ไม่ตื่น ท้าวกุมภภัณฑ์จัดใจจึงออกไปป่าหิมพานต์
เรียกพวักษ์ได้เป็นอันมากแล้วยกกองทัพกลับมา

ฝ่ายพระสังข์ศิลป์ชัยเห็นท้าวกุมภภัณฑ์หนีไป จึงกลับไปหานางเกสรสมุณฑาที่ถ้ำ เล่าความ
ตามที่ได้รับกับพระยักษ์ให้นางฟัง นางบอกว่าท้าวกุมภภัณฑ์มีพวักษ์บริวารอยู่ในป่าเป็นอันมาก
คงไปเกณฑ์พลยักษ์ตามมาอย่าไว้ใจ พระสังข์ศิลป์ชัยจึงเขียนหนังสือผูกกลศรเพลง ไปบอกสิงหราชซึ่ง
อยู่ที่ริมทะเลกับกุมารทั้งหก สิงหราชทราบความก็เหาะตามไปหาพระสังข์ศิลป์ชัย พอท้าวกุมภภัณฑ์ยกทัพ
มาถึงพระสังข์ศิลป์ชัยจึงพานางเกสรสมุณฑาขึ้นขึ้นหลังสิงหราชออกมาจากถ้ำ นางบอกท้าวกุมภภัณฑ์ให้
รู้ว่าพระสังข์ศิลป์ชัยเป็นหลานจะมารบกลับไปเยี่ยมพระเชษฐา จะขอลาไปพบปะกันแล้วจะกลับมา
พระยักษ์ไม่เชื่อ สั่งรพลให้เข้ารุมจับ ก็เกิดรบกันขึ้น พวักษ์สู้สิงหราชไม่ได้พากันล้มตายแตกหนี
ท้าวกุมภภัณฑ์จึงเหาะขึ้นไปบนฟ้า ไปสั่งเทวดาที่รู้จักนางปทุมมารดาของพระสังข์ศิลป์ชัยให้เนรมิตรูป
นางปทุมให้ เทวดากล้วยักษ์ก็เอาดอกจำปามาชุบเป็นรูปนางปทุมให้ตามใจ ท้าวกุมภภัณฑ์พารูปนิมิต
ลงมาแล้วขู่พระสังข์ศิลป์ชัยว่าถ้าไม่ส่งนางเกสรสมุณฑาให้โดยดีจะฆ่ามารดาเสีย ฝ่ายรูปนิมิตก็วิ่งวอน
ด้วยมารยาต่าง ๆ พระสังข์ศิลป์ชัยเข้าใจว่ายักษ์ได้มารดามาก็ตกใจปรึกษากับสิงหราชว่าจะส่งนางเกสร-
สมุณฑาคืนให้ แต่สิงหราชตัดทานว่าเกลือกจะเป็นอุบายของยักษ์ ขอให้เสียงครเพลงคูก่อน พระสังข์-
ศิลป์ชัยเสียงครเพลงไปรูปนิมิตก็กลายเป็นดอกจำปาไปตามเดิม แล้วเพลงครซำไปถูกอกท้าวกุมภภัณฑ์
ล้มลง ท้าวกุมภภัณฑ์รู้ว่าตายจึงสั่งนางเกสรสมุณฑาว่า อย่าทิ้งนางศรีสุพรรณไว้ให้ต้องอยู่ใน
เมืองนาคแต่ผู้เดียว หลานก็มีฤทธิ์มาก ให้คิดอ่านลงไปรับนางศรีสุพรรณกลับไปเสียด้วย สั่งแล้ว
ท้าวกุมภภัณฑ์ก็สิ้นใจ

พระสังข์ศิลป์ชัยฆ่ายักษ์แล้วก็พานางเกสรสมุณฑากลับเข้าปราสาทในเมืองอโนราช นางเกสร-
สมุณฑาอันวอนพระสังข์ศิลป์ชัยให้ไปรับนางศรีสุพรรณมาจากเมืองนาค ให้แม่ลูกได้กลับบ้านเมือง
ด้วยกัน แล้วนางหยิบลูกบาศก์สภาซึ่งท้าวกุมภภัณฑ์เคยเล่นกับพระยานาคมาให้พระสังข์ศิลป์ชัย สอน
อุบายให้ไปทำเล่นสกาพนันแล้วคิดพานางศรีสุพรรณคืนมา พระสังข์ศิลป์ชัยจึงให้สิงหราชกลับมาคอย
อยู่กับกุมารทั้งหกที่ริมฝั่งทะเล แล้วให้สังข์นำลงไปยังเมืองบาดาล บอกพระยานาคว่าท้าวกุมภภัณฑ์ให้
ไปเล่นสกาพนันต่างตัว พระยานาคไม่รู้อุบายก็รับพระสังข์ศิลป์ชัยเข้าไปในวัง เห็นพระสังข์ศิลป์ชัยมี

พระขรรค์ พระยานาคสงสัยตามว่าพระขรรค์นั้นเป็นของวิเศษอย่างไรจึงเอาไว้ไม่ห่างตัว พระสังข์-
ศิลป์ชัยแกล้งบอกว่าพระขรรค์นี้มีฤทธิ์ปราบครุฑได้ วิสัยพระยานาคนั้นก็กลัวครุฑอยู่เป็นธรรมดา
ครั้นได้ยินว่าพระขรรค์อาจปราบครุฑได้ก็ยินดี จึงชวนพระสังข์ศิลป์ชัยเล่นสกาพนัน ถ้าพระยานาค
ชนะจะเอาพระขรรค์นั้น ถ้าแพ้พระสังข์ศิลป์ชัยต้องการสิ่งอันใดในเมืองนาคจะยอมยกให้ตามชอบใจ
พระยานาคเล่นสกาแพ้ พระสังข์ศิลป์ชัยขอนางศรีสุพรรณ พระยานาคไม่ยอมให้ก็เกิดรบกันขึ้น พระยา-
นาคสู้ไม่ได้ต้องยอมให้นางมา พระสังข์ศิลป์ชัยพานางไปหานางเกษรสมุณฑาที่เมืองอโนราช ช่วยกัน
ปลงศพท้าวกุมภกันท์แล้วก็พากันกลับมา เมื่อมาถึงเมืองท้าววณฺเฑราช ประจวบกับเวลาที่ท้าววณฺเฑราช
ตื่นนอน เห็นมนุษย์เดินผ่านไปในเมืองก็จะจับ นางเกษรสมุณฑาจึงบอกให้ทราบว่ามีผู้อื่น นาง
เป็นน้องสะใภ้และนางศรีสุพรรณก็เป็นหลาน ท้าวเสนาภูผู้เป็นเชษฐาประจวบหน้า ให้พระสังข์-
ศิลป์ชัยไปรับกลับเมืองพอจะได้เห็นหน้ากัน ท้าวกุมภกันท์ก็ได้อนุญาตให้มาแล้ว ทมิได้มาส่งเองเพราะ
เมื่อมาพ้องกับเวลาที่ท้าวกุมภกันท์จะต้องไปเฝ้าพระอิศวร จึงให้แต่พระสังข์ศิลป์ชัยผู้เป็นหลานพามา
ท้าววณฺเฑราชยังสงสัย นางเกษรสมุณฑาให้พระสังข์ศิลป์ชัยแก้ลูกบาศก์สภาของท้าวกุมภกันท์ออกให้ดู
เป็นสำคัญ ท้าววณฺเฑราชก็เชื่อ แล้วพานางทั้งสองกับพระสังข์ศิลป์ชัยเหาะมาส่งยังฝั่งทะเลที่กุมารทั้ง
หกกับสิงหราคอยอยู่

ฝ่ายกุมารทั้งหกเห็นยักษ์มาก็กลัวยักษ์ พากันหนีไปเที่ยวซุกซ่อนอยู่ในป่า ครั้นท้าว
วณฺเฑราชกลับไปแล้ว พระสังข์ศิลป์ชัยจึงให้สิงหราคันหาพากุมารทั้งหกกลับมาแล้วเล่าความตามที่
ไปรบพุ่งจนพานางทั้งสองกลับมาได้ให้กุมารทั้งหกฟังทุกประการ กุมารทั้งหกพากันคิดริษยาด้วยเห็น
ว่าถ้าท้าวเสนาภูทราบว่ามีพระสังข์ศิลป์ชัยเป็นผู้พานางมาได้ ก็คงจะยกราชสมบัติให้ในภายหน้า จึง
ปรึกษากันเอายาพิษเจือในขนมแล้วเอาไปให้พระสังข์ศิลป์ชัยกินแก้เหน็ดเหนื่อย หมายถึงจะให้เป็น
อันตรายเสีย อย่าให้ทันเข้าไปเฝ้าท้าวเสนาภู แต่พระสังข์ศิลป์ชัยว่าเคยกินแต่ของทิพย์ หากินขนม
ไม่ กุมารทั้งหกจึงปรึกษาหาอุบายอย่างอื่นที่จะทำร้ายพระสังข์ศิลป์ชัยต่อไป

ในที่สุดกุมารทั้งหกก็ลวงพระสังข์ศิลป์ชัยไปใกล้เหวและผลักตกเหวไป แล้วพานางทั้งสอง
เข้าเมือง นางก็เอาสไบกับข้างผมทำรังปักไว้บนยอดเขา อธิษฐานว่าถ้าพระสังข์ศิลป์ชัยไม่ตายก็ขอ
ให้มีผู้พบร่างนี้ กุมารทั้งหกพานางทั้งสองไปหาท้าวเสนาภูแล้วกราบทูลว่าฆ่ายักษ์ตาย นางเกษร-
สมุณฑาเล่าเรื่องพระสังข์ศิลป์ชัยให้ทราบแต่ไม่มีใครเชื่อ คิดว่าผียักษ์เข้าสิงนาง

พ่อค้าสำเภากลั่นใบมา มองเห็น สไบกับ ช้องผม ของนาง เกสรสมุณฑา ก็นำมา ถวายท้าว
เสนาภุช นางเกสรสมุณฑาเชื่อว่าพระสังข์ศิลป์ชัยยังไม่ตายก็ชวนนางศรีสุพรรณ ไปตามหา ท้าวเสนาภุช
ซัดไม้ได้ก็ไปด้วย

กล่าวถึงพระอินทร์ อาสน์แข็งกระด้างจึงเล็งทิพยเนตรดูเห็นพระสังข์ศิลป์ชัยอยู่ในเทวก็
ลงมาช่วย พระสังข์ศิลป์ชัยกลับเข้าเมืองของนางปทุม ซึ่งเทวดาเนรมิตให้เมื่อครั้งถูกท้าวเสนาภุช
ไล่ ต่อมาพระสังข์ศิลป์ชัยออกประพาสป่า ได้ไปสู้รบกับพวกเสนาของท้าวเสนาภุช จึงได้พบกับ
ท้าวเสนาภุช นางเกสรสมุณฑาและนางศรีสุพรรณ พระสังข์ศิลป์ชัยพาท้าวเสนาภุชไปขอคืนดีกับ
นางปทุม

เนื้อเรื่องในพระราชนิพนธ์

กุมารทั้งหกธิดาพระสังข์ศิลป์ชัย ทั้งเกรงว่าถ้าพระสังข์ศิลป์ชัยได้ไปเฝ้าท้าวเสนาภุช
แล้วตนก็จะมีความผิด เพราะพระสังข์ศิลป์ชัยไม่กินขนมที่ใส่ยาพิษ ศรีสันท์ออกความคิดว่าจะชวน
พระสังข์ศิลป์ชัยไปเก็บผลไม้บนภูเขาเนื่องจากสิงหราไม่อยู่ จะผลักให้ตกเหวเสีย นางสุพรรณก็จะ
ไม่พันมือตน ศรีสันท์ลวงให้พระสังข์ศิลป์ชัยวางศรกับพระขรรค์ไว้ห่างกาย แล้วหลอกพระสังข์ศิลป์
ชัยไปที่เหว ผลักตกเหวแล้วกุมารทั้งหกมาเอาพระขรรค์กับศรแต่หาไม่พบ จึงกลับไปบอกนางเกสร
สมุณฑาว่าพระสังข์ศิลป์ชัยเที่ยวเล่นแล้วไม่ทราบหายไปไหน ทั้งสองนางออกค้นหา ศรีสันท์ชวน
นางสุพรรณไปที่ลับตาแล้วเข้าเกี่ยวพาราตี นางวิงหนีไปได้ ศรีสันท์ทำมารยาว่านางสุพรรณพูดปด
ต่าง ๆ นางเกสรสมุณฑาแค้นใจช่วยพระสังข์ศิลป์ชัยไม่อยู่ ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรก็เอาช้องกับผ้า
มาทำธง อธิษฐานว่าถ้าพระสังข์ศิลป์ชัยยังไม่ตายก็ขอให้ผีผู้นำช้องกับผ้าไปให้นาง

ผ้ายสังหราคลับมาไม่พบผู้ใด เห็นแต่ศรกับพระขรรค์วางอยู่ที่หลากใจ จึงคาบไปที่เมือง
ของนางประทุม ทูลเล่าเรื่องราวให้ทราบ แต่ก็ลงความเห็นว่าเป็นพระสังข์ศิลป์ชัยคงจะไม่ตายเพราะ
บ้านเมืองและสังข์ครยังอยู่

กล่าวถึงจันทน์นายสำเภามาจอดเรืออยู่ บริวารออกไปพบช้องกับผ้าของนางเกสรสมุณฑาก็
นำมาถวายท้าวเสนาภุช ศรีสันท์เห็นช้องก็เอาไปซ่อนเสีย ท้าวเสนาภุชซึ่งสำคัญว่าศรีสันท์เป็นผู้ช่วย
นางทั้งสองมาได้สั่งสั่งจึงขอดู นางเกสรสมุณฑาเห็นเข้าก็ร้องไห้คิดถึงพระสังข์ศิลป์ชัย ทูลเล่าเรื่อง
ให้ฟังแต่ศรีสันท์แกล้งเสีย นางเกสรสมุณฑาโกรธถึงกับจะตัดขาดกับท้าวเสนาภุช ท้าวเสนาภุชให้โหร
มาทำนายว่านางมีเคราะห์หรือเป็นอย่างไร โหรเคยได้สินบนจากนางทั้งหกและหกกุมารก็ทูลว่านางถูก

ผีท้าวคุมภัณฑ์เข้าสิงรั้งควาน ท้าวเสนาภุญให้หมอมารักษา นางเกสรสมณฑาแก่นเคื่องมากก็ชวนนางสุพรรณไปตามหาพระสังข์ศิลป์ชัยตามลำพังสองคนแม่ลูก ท้าวเสนาภุญไม่ทราบจะขัดขวางอย่างไร จึงยกไพร่พลตามไปกัวย เทวดาช่วยย่อนหนทางให้มาถึงเมืองพระสังข์ศิลป์ชัย

กล่าวถึงพระสังข์ศิลป์ชัยอยู่ในแหว พระอินทร์มาช่วยให้ฟื้นแล้วกลับบ้านเมือง เมื่อออกมาเที่ยวบ่าก็ได้พบนางเกสรสมณฑา นางสุพรรณและท้าวเสนาภุญด้วย ท้าวเสนาภุญให้พระสังข์ศิลป์ชัยพาไปคืนที่กับนางประทุม พระสังข์ศิลป์ชัยรับอาสาไปขอร้องนางประทุมโดยชู้ว่าจะฆ่าตัวตาย นางกลัวโอรสตายจึงยอมคืนที่กับท้าวเสนาภุญ

พระสังข์ศิลป์ชัยพาท้าวเสนาภุญเข้าเมือง เทวดาได้แผลงฤทธิ์ให้ท้าวเสนาภุญเห็น ในที่สุดก็คืนที่กับนางประทุม พอกลับไปยังเมือง ท้าวเสนาภุญก็ให้สอบสวนกุมารทั้งหก แล้วให้ประหารชีวิต พระสังข์ศิลป์ชัยทูลขอไว้ จึงให้กุมารทั้งหกเป็นข้าของพระสังข์ศิลป์ชัย

3.3 บ่อเกิดและอิทธิพล

ละครตั้งเดิมของไทยมีอยู่แต่เฉพาะละครอย่างเดียว มีกำเนิดจากการละเล่นพื้นบ้าน ผูกเค้าโครงเรื่องจากนิทานชาวบ้านซึ่งเป็นเรื่องที่เล่ากันด้วยปากต่อๆ กันมาโดยไม่ปรากฏนามผู้แต่ง เรื่องที่เป็นนิทานพื้นบ้านโดยตรงคือเรื่องไกรทอง เป็นนิทานพื้นบ้านของเมืองพิจิตร บางเรื่องมีเนื้อเรื่องคล้ายคลึงกับนิทานชาดก นิทานชาดกนั้นก็มามีที่มาจากนิทานชาวบ้านนั่นเอง เมื่อมีผู้เล่ากันมากๆ จึงมีผู้รวบรวมแต่งอย่างเป็นชาดก เพื่อให้เกิดความขลังและเป็นคติสอนใจผู้ฟังทางอ้อม บางเรื่องก็เชื่อกันว่าเป็นเรื่องจริง เช่น เรื่องสังข์ทองซึ่งเป็นนิทานในปัญญาสาชดก ชื่อสุวรรณสังข์ชาดกนั้น พวกชาวเมืองเหนืออ้างว่า เมืองทุ่งยั้ง เป็นเมืองท้าวสามนต์ และยังมีลานศิลาแลงที่เชื่อกันว่าเป็นสนามกลีของพระสังข์ ส่วนทางหัวเมืองฝ่ายตะวันตกก็อ้างว่าเมืองตะกั่วป่าเป็นเมืองท้าวสามนต์อีกแห่งหนึ่ง เรียกภูเขาลูกหนึ่งว่า เขาขม็งมา ตอนที่พระสังข์ศึกศิชนะ ได้ขี่ม้าเหาะข้ามภูเขาลูกนั้นไป เรื่องไกรทองก็ถือกันว่าเป็นเรื่องจริง กล่าวกันว่าบ้านเดิมของเจ้าไกรทองอยู่ที่ตำบลบ้านนายไกร ที่แม่น้ำอ้อมในแขวงจังหวัดนันทบุรีและที่เมืองพิจิตรเก่าก็ยังมียาบาลที่เรียกว่า วังชาลวัน และบ้านกงเศรษฐี ซึ่งเนื้อเรื่องก็กล่าวถึงกระซังและการปราบกระซังนั้น อาจมีต้นเค้ามาจากความจริงคือ ในสมัยหนึ่งอาจมีกระซังขึ้นมาอลະวาอยู่แถวเมืองพิจิตร ผู้คนหวาดกลัวกันมาก ผู้ได้ประสบเหตุการณ์นี้จึงเล่าเรื่องนี้ให้คนรุ่นหลังฟัง และมีการแต่งเติมเสริมเรื่องเกี่ยวกับไสยศาสตร์เข้าไปจนเป็นที่รู้จักแพร่หลาย

ท. กล้วยไม้ ณ อยุธยา กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ใน “นิทานชาวบ้านกับการส่งเสริมการท่องเที่ยว” ว่า นิทานชาวบ้านเรื่องไกรทองนี้ ยังมีสถานที่ที่ยืนยันประกอบอยู่คือ “ตงเศรษฐี” “เกาะวิมาลา” และ “ถ้ำชาละวัน” อยู่ที่จังหวัดพิจิตร และในคลองแถบตำบลบางขุนกอง อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี และมีศาลเจ้าที่มีศิระชะชะตั้งพิงอยู่เหนือเครื่องบูชาบนศาลถือว่าเป็นศาลศักดิ์สิทธิ์ ตรงข้ามกับศาลนี้มีวัดชื่อวัดบางนายไกรนอก ซึ่งสุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศพระปฐมว่า

“บางนายไกรไกรทองอยู่คลองนี้
ชื่อจึงมีมาทกวันเหมือนมันหมาย
ไปเช่นฆ่าชาละวันให้พลันตาย
เป็นเลิศจายเขียวชาญผ่านวิชา”

นอกจากจะได้เค้าโครงเรื่องมาจากนิทานชาวบ้านและนิทานชาดกแล้ว บทละครนอกที่เล่นกันอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ยังอาศัยโครงเรื่องของบทละครนอกในสมัยเดียวกันนั้นเองมาประกอบเรื่องให้เปลี่ยนแปลงไปจากเค้าเดิมบ้าง และบางตอนก็เทียบได้กับเรื่องรามเกียรติ์ บางตอนเทียบได้กับเรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องอุณรุท เรื่องสมุทรโฆษ บทละครบางเรื่องจะมีเนื้อเรื่องส่วนใหญ่บางที่เกือบจะตลอดทั้งเรื่องคล้ายกับชาดกมาก เช่น คาวี มีเนื้อเรื่องตอนต้น คือเรื่องเกี่ยวกับเสื่อและโค คล้ายกับพหลาคาวีชาดก สังข์ศิลป์ชัย เนื้อเรื่องคล้ายสุวรรณหงส์ชาดก ต่างกันเฉพาะตอนท้ายๆ เท่านั้น

บทละครนอกบางเรื่องเป็นต้นเค้าของบทละครนอก พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ซึ่งบทพระราชนิพนธ์นั้นเป็นสำนวนที่ดัดแปลงปรับปรุงสำนวนสมัยกรุงศรีอยุธยาให้น่าฟังขึ้น ทั้งในด้านการใช้คำ การเพิ่มเติมหรือตัดทอนข้อความ และการแทรกเพลงหรือกลอนที่ไพเราะลงไปทั้งที่ทรงพระราชนิพนธ์คำกลอนตอนท้ายเรื่องไชยเชษฐาไว้ว่า

อันบทเก่าเขาเล่นเห็นเต็มเคอะ กลอนก็เลอะเหลือใจไม่ได้เรื่อง
จึงซ่อมแปลงแต่งเสียใหม่ให้รุ่งเรือง ก็จบเรื่องบริบูรณ์เท่านั้นเอย

บทเก่าที่ทรงอ้างถึงน่าจะหมายถึงบทสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งทรงเห็นว่าไม่ไพเราะสละสลวยเท่ากลอนบทละครในสมัยรัตนโกสินทร์ กลอนบทละครสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา มีการวางรูปและแผนผังบังคับสัมผัสตามกฎเกณฑ์ของฉันทลักษณ์

เหมือนกลอนสุภาพ ทำให้มีความสม่ำเสมอ ความสละสลวยมากกว่ากลอนบทละครสมัยอยุธยา ซึ่ง
มีลักษณะเป็นกลอนตัน จึงไม่มีความแน่นอนในสัมผัส ตัวอย่างเช่น

คิดเอ๋ย ๆ แล้ว
จึงเรียกน้องแก้วพิศไมย
เจ้าศรีพุ่มพวงดวงใจ
พี่ไกรจจากถ้ำพระราย
เจ้าสายสศที่รักจ้งเมตตา
เซ็นเจ้าขึ้นไปควยพี่
จ้เป็นสนิดส่นเนา
พี่จ้เสียงเจ้าไวเป็นพल्या
แก้วกายาขนของมอญใจ

(บทละครไกรทองความเก่า)

3.4 การกำหนดประเภทของเรื่องและเค้าโครงเรื่อง

วรรณคดีไทยทั่ว ๆ ไป มักจะกล่าวถึงการผจญภัยและเหตุการณ์เกินปกติวิสัยของมนุษย์
ที่จะเป็นไปได้ เช่นการเหาะเหินเดินอากาศ การแปลงกายเป็นรูปอื่น การบังคับภูตผีปีศาจให้อยู่ใน
อำนาจ และมักกล่าวถึงตัวละครที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ธรรมดาสามัญ เช่น ยักษ์ เทวดา ปีศาจ
สัตว์ร้าย ฯลฯ อยู่เสมอ ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ได้กล่าวถึงลักษณะของวรรณคดีไทยไว้ว่า

“เรื่องราวต่าง ๆ ในวรรณคดีวิจิตรพิสดาร เต็มไปด้วยอิทธิฤทธิ์และปาฏิหาริย์ ซึ่งถ้า
ไม่ได้เป็นด้วยความเคยชินแล้ว เราจะเห็นว่าพิลึกกึกก็ถือเป็นอันมาก เช่น....เรื่องนางที่เกิดในดอกบัว
หรืออยู่ในผอบ (นางจันทรา ในเรื่องอนุรุท นางสีดาในเรื่องรามเกียรติ์) เรื่องมนุษย์หรือหนุมาน
ซึ่งเป็นวานรอันไม่มีอะไรผิดแปลกไปจากมนุษย์เลยสู่มกับสัตว์น้ำ (หนุมานกับนางวานรินในเรื่อง
รามเกียรติ์ พระอภัยกับนางเงือกและผีเสื้อสมุทรในเรื่องพระอภัยมณี) บรรดาสัตว์ที่กล่าวในเรื่อง
เหล่านี้มักจะพูดภาษามนุษย์ได้ และมีกริยาทำทางเหมือนอย่างมนุษย์ (นางแมวในเรื่องชัชเชษฐ)
เทวดาสู้สมกับมนุษย์ (ในเรื่องมณีพิชัย พระอินทร์มาสู่มกับนางเกษณีจนเกิดธิดาคือ ยอพระกลีน)”

ลักษณะที่เกินปกติวิสัยมนุษย์นี้ ไม่ได้ปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยเท่านั้น แต่ยังปรากฏ
ในวรรณคดีของชาติต่าง ๆ ทั่วโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องโรมาเนส (Romance) อันเป็นเรื่องลึกลับ

มีสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ยักษ์ ปีศาจ ของวิเศษต่างๆ สิ่งเหล่านี้ช่วยเสริมความโลดโผนพิสดารของเรื่องให้เด่นชัดขึ้นอีก

เรื่องโรมานซ์เป็นวรรณกรรมที่นิยมอ่านและฟังเพื่อความบันเทิงมาเป็นเวลาช้านาน คนไทยเราเรียกว่าเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ หรือนิทานประโลมโลก เนื่องจากชื่อตัวละครของเรื่องซึ่งมักจะเป็นชื่อเรื่องด้วย มีคำว่า “จักร” หรือ “วงศ์” ประกอบอยู่ เช่น จักรแก้ว ลักษณะวงศ์ พิณสุริวงค์ หากไม่มีคำว่าจักรหรือคำว่าวงศ์ ก็จะใช้คำที่มีความหมายแสดงว่าเป็นของมีค่าหรือของสูง เช่น สังข์ทอง พิกุลทอง มณีพิชัย สุวรรณหงส์ สุวรรณศิลป์ เป็นต้น

โครงเรื่องของเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ นั้น เสฐียรโกเศศ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์” ว่า “...วรรณคดีไทยก็เหมือนกับแต่งเรื่องละคร ต้องแต่งเป็นแบบเดียวกัน คือ พระเอกเป็นลูกกษัตริย์ ไปเรียนศิลปศาสตร์กับฤๅษีแล้วได้นางเอกเป็นเมีย แต่ถูกยักษ์ลักเอาเมียไป หรือไม่ก็ไปลักลูกสาวยักษ์และฆ่ายักษ์ซึ่งเป็นพ่อของเมียตาย ดังนั้นเป็นต้น ไม่มีใครแต่งเรื่องให้ออกแนวนี้หรือแบบนี้ไปได้ จะมีที่แตกต่างออกไปบ้าง ก็เป็นส่วนย่อยเท่านั้น...”

บทละครนอกส่วนใหญ่อาศัยเค้าเรื่องจากชาดก ดังนั้นจึงมีเค้าโครง ความคิด และเหตุการณ์ในเรื่องคล้ายคลึงกัน ซึ่งอาจแยกเป็นลักษณะใหญ่ๆ ที่เป็นไปในทำนองเดียวกันได้ดังนี้คือ

1. เนื้อเรื่องส่วนใหญ่เป็นเรื่องของกษัตริย์และชนชั้นสูง ตัวละครสำคัญของเรื่องคือตัวพระเป็นกษัตริย์ ยกเว้นเรื่องไกรทอง แต่ไกรทองก็มีใช้คนต่ำต้อยเนื่องจากมีฝีมือและวิชาความรู้สูง

ตัวละครฝ่ายหญิงคือตัวนาง ส่วนใหญ่เป็นราชธิดาของกษัตริย์ มีแปลกออกไปคือนางวิมาลาเป็นจระเข้ นางเหล่านี้จัดว่าอยู่ในตระกูลสูง แม้จะเป็นนางงามที่เกิดในปล้องไม้เช่นนางยอพระกลี้น แต่นางก็มีศักดิ์เป็นราชธิดาของพระอินทร์ ตามบทละครนอกสมัยกรุงศรีอยุธยา ตัวนางที่เป็นตัวละครอมมนุษย์ เช่น นางฟ้า เทพธิดา กิณนร จะมียศศักดิ์เท่าเทียมกัน แต่ถ้าเป็นนางยักษ์ผู้แต่งมักจัดให้อยู่ในตระกูลต่ำ นอกจากนางยักษ์ชั้นราชธิดาเท่านั้นจึงจะมีตระกูลสูง

2. กษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาธิการมาก เวลาที่เกิดมามีจะมีอาวุธหรือของศักดิ์สิทธิ์เป็นของคู่บารมีติดตัวมา เช่น พระสังข์เกิดมาในรูปลักษณะของหอยสังข์ พระสังข์ศิลป์ชัยมีศร พระขรรค์ และสังข์ อาวุธหรือของศักดิ์สิทธิ์นั้นมักจะเป็นเหตุให้ถูกใส่ร้ายจากผู้ถืออำนาจริษยาว่าเป็นนกาลกิดนี้ต่อบ้านเมือง แล้วจะถูกขับไล่ออกไปผจญภัย แต่ภายหลังความจริงก็ปรากฏว่าถูกกลั่นแกล้ง

ถ้าหากว่าตัวละครเอกไม่มีอาวุธหรือของศักดิ์สิทธิ์ติดตัวมาแต่กำเนิด ก็มักจะได้รับมาจากผู้อื่นที่มีฤทธิ์เดชอำนาจมากกว่า เช่น พระไชยเชษฐาได้รับศรกับพระขรรค์จากพระอินทร์ พระสังข์ได้รูปเงาะ เกือกแก้ว และไม้เท้าจากนางพันธุรัตในภายหลังที่หอยสังข์ถูกทุบแตกไป ไกรทองได้รับหอกสตัดโลหะจากพระอาจารย์ เป็นต้น

3. การมีภรรยาหลายคนของตัวละครเอกฝ่ายชาย อาจเป็นการแสดงให้เห็นความมีอำนาจ ความยิ่งใหญ่ ความมีบุญญาธิการก็ได้ มีบางเรื่องที่กล่าวว่าตัวละครเอกฝ่ายชายมีภรรยาคนเดียว เช่น คาวี มณีพิชัย สังข์ทอง แต่เรื่องเหล่านั้นก็มีบทบาทของการหึงหวงวิวาทกันของเมียน้อยเมียหลวง สะท้อนให้เห็นสภาพของสังคมไทยสมัยนั้น

4. การได้คู่ครอง มีวิธีการหลายอย่างคือ

4.1 ตัวละครเอกฝ่ายชายพเนจรไปเพื่อเผชิญโชค ผจญภัย หรือ หาประสบการณ์ แล้วได้พบกับตัวละครฝ่ายหญิงด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น พระมณีพิชัย ไปพบนางยอพระกสินในปล้องไม้ไผ่ ต่อจากนั้นก็ได้อยู่ร่วมกัน ไกรทองพบนางตะเภาทองตะเภาแก้ววิมาลา คาวีพบนางจันท์สุภา

4.2 การใช้แม่สื่อ แม่สื่อนี้คือพี่เลี้ยงหรือบ่าวของตัวละครเอกฝ่ายชาย หรือฝ่ายหญิง ที่มีบทบาทสำคัญในการชักนำและจูงใจ ทั้งยังมีความจงรักภักดีต่อเจ้านายของตนเป็นอย่างยิ่ง เช่น วิหาร พี่เลี้ยงกิ่งบ่าวของนางสุวิญา ได้ช่วยเป็นสื่อให้พระไชยเชษฐา

4.3 การจับปรีศยุมพร คือ เจ้าเมืองที่มีราชธิดา ประสงค์จะให้ราชธิดามีคู่ครอง ก็จัดให้มีปรีศเลือกคู่ โดยพิจารณาถึงความพอใจของผู้เลือก เช่นเรื่องสังข์ทอง

4.4 การชักพา การดลบันดาลของเทวดา เช่น เรื่องไชยเชษฐา พระอินทร์ดลบันดาลให้เกิดเหตุการณ์ที่ทำให้พระไชยเชษฐาได้ไปพบนางสุวิญา

5. สร้างเรื่องตามหลักปรัชญาทางพุทธศาสนา ส่วนใหญ่จะถือตามหลักที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เช่น ท้าวสันนุราช ยายเฒ่าที่ศัประสาท ได้รับผลร้ายในชีวิตเพราะทำชั่ว มีความเชื่อเรื่องเวรกรรม บาปบุญคุณโทษ เชื่อว่ากรรมที่ทำไว้ในชาติก่อนจะมีผลสะท้อนมาถึงชีวิตในชาติปัจจุบัน ทำให้ต้องมีอันเป็นไปต่าง ๆ เช่น ประสบความยากลำบากหรือพลัดพรากจากกัน ความเชื่อนี้แสดงออกในบทละครหลายตอน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากนิทานชาดกด้วย

6. วิธีการดำเนินเรื่อง มักมีเรื่องของไสยศาสตร์ เวทมนตร์คาถา ความเชื่อโชคลาง โหราศาสตร์ การสำแดงอิทธิฤทธิ์ และความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งต่าง ๆ มาแทรกปะปนอยู่ทำให้เรื่องมีความเข้มข้นสนุกสนานยิ่งขึ้น ที่เห็นได้ชัดก็คือการทำนายเหตุการณ์ล่วงหน้า การทำเสน่ห์เสน่ห์ให้กวด การทำนายฝัน การประกอบพิธีโดยถือฤกษ์ยามเป็นสิ่งสำคัญ สิ่งเหล่านี้มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของคนมาก เมื่อปรากฏอยู่ในบทละคร ก็จะสะท้อนให้เห็นสภาพของชีวิตว่าเป็นอย่างไร เช่นเรื่อง **ไชยเชษฐา** กรณีนางสุวิมลขาดลูกเป็นท่อนไม้คล้ายกับความเชื่อที่ว่า คนอาจจะมีลูกเป็นสุนัข ปลิง หรือ งู ได้ ซึ่งถ้าหากว่าเด็กที่เกิดมามีลักษณะผิดปกติไปจากคนธรรมดา ก็จะเกิดความระแวงว่าเด็กจะเป็นกาลกิณี เป็นผีหรือสัตว์ที่กลับชาติมาเกิดและจะก่อความอัปมงคลให้กับผู้เป็นพ่อแม่

ในสมัยโบราณ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ความเชื่อเช่นนี้ฝังอยู่ในความคิดของคนทั่วไปอย่างรุนแรงและไม่เปลี่ยนแปลงไปง่าย ๆ ดังนั้นจึงอาจจะเป็นเหตุให้เกิดการสับเปลี่ยนเด็กที่เกิดมากับสิ่งอื่น เช่น ลูกสุนัข หรือ ท่อนไม้ ขึ้นในชีวิตจริง อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความอิจฉาริษยา ต้องการที่จะกลั่นแกล้ง ทำให้ผู้ที่ถูกกลั่นแกล้งเชื่อว่าตนเองมีบาปกรรมหรือกระทำความชั่ว เทวดาฟ้าดินจึงบันดาลให้มีอันเป็นไป และอาจจะเกรงกลัวถึงกับหาทางทำลายชีวิตเสีย ไม่ว่าจะเป็นลูกสุนัขที่นำมาสับเปลี่ยนหรือเด็กที่เกิดมาพิกลพิการ ฯลฯ เพราะเกรงว่าตนเองจะมีอันตรายถ้าปล่อยให้เติบโตขึ้นมา เช่น เรื่องสังข์ทองตอนที่ท้าวยศวิมลให้เอาพระสังข์ไปถ่วงน้ำ แต่ถึงแม้ว่าบทละครพวกนี้จะมีเนื้อเรื่องที่เต็มไปด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ก็ตาม ถ้าหากพิจารณาให้ดีแล้วเราจะพบว่าลักษณะของตัวละครแต่ละตัวนั้น เป็นเช่นเดียวกับคนจริง ๆ คือมีพฤติกรรมที่สมจริงและเป็นไปได้เป็นส่วนมาก

7. บทบาทของพระอินทร์ในบทละครนอก การที่พระอินทร์หะลงมาช่วยตัวละครเวลาที่ตกอยู่ในความคับขัน หรือต้องการความช่วยเหลือ หรือในเวลาที่เหมาะสมนั้น เป็นเพราะอิทธิพลของนิทานชาดกซึ่งมีหลักอยู่ว่าจะต้องมีบทบาทที่พระอินทร์ลงมาช่วยพระโพธิสัตว์เสมอ พระอินทร์จะช่วยตัวละครที่ตั้งอยู่ในคุณธรรมเท่านั้น เช่น พระสังข์ นางรจนา พระสังข์ศิลป์ชัย นางยอพระกสิณ ฯลฯ และช่วยจงใจตัวละครบางตัวให้กลับไปยึดมั่นในคุณธรรม เช่น ท้าวยศวิมล นางจันทร์ เป็นต้น

บทบาทของพระอินทร์หรือเทวดานี้ ช่วยทำให้เรื่องมีความสมเหตุสมผล และขจัดปัญหาเรื่องความสับสน ความเป็นไปได้ต่าง ๆ แต่พฤติกรรมของพระอินทร์หรือเทวดาก็เป็นพฤติกรรมของคนธรรมดาเอง คือมีอารมณ์ ความรู้สึก รัก โกรธ เกลียศ ฯลฯ เพียงแต่ใช้อำนาจไปในทาง

ที่ถูกต้องเป็นส่วนใหญ่ พรพรรณ ธารานุมาศ กล่าวว่า วรรณคดีไทยของเรานั้น เมื่อทำทำจะเกินเรื่องต่อไปไม่ได้ ก็มักอัญเชิญเทวดาหรือมนุษย์อื่น ๆ เข้ามาช่วยแก้ไขเกือบทุกครั้งไป อันที่จริงก็ต้องการอธิบายเรื่องของกรรมนั่นเอง เทวดาเป็นตัวแทนของกรรมดี มนุษย์ฝ่ายชั่วต่าง ๆ เป็นตัวแทนของกรรมชั่ว¹

3.5 ตัวละคร

การสร้างตัวละครนั้นผู้เขียนสร้างจากลักษณะของคนจริง ๆ หรือสร้างจากจินตนาการและอุดมคติ และได้แบบอย่างมาจากวรรณคดีรุ่นเก่า ตัวละครแต่ละตัวจะมีอารมณ์ ความรู้สึก มีดีและเลวปะปนกันไป ซึ่งนับว่ามีความสมจริง

ตัวละครในวรรณคดีไทย โดยเฉพาะวรรณคดีที่อาศัยเค้าเรื่องจากชาคนั้น จะมีตัวละครที่เป็นมนุษย์ และมักจะแยกลักษณะให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว

ตัวละครแต่ละตัวมีบทบาทและความสำคัญไม่เท่ากัน ดังนั้นจะกล่าวถึงลักษณะทั่ว ๆ ไปของตัวละครในบทละครนอก และกล่าวอย่างละเอียดเฉพาะตัวละครที่มีบทบาทสำคัญในแต่ละเรื่องดังนี้คือ

ตัวละครมนุษย์

1. ตัวละครที่เป็นกษัตริย์

ตัวละครที่เป็นกษัตริย์นี้หมายความว่ารวมถึงตัวละครเอก และวงศ์ญาติของตัวละครเอกด้วย ตัวละครเหล่านี้เป็นแบบฉบับของพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช หรือระบบราชาธิปไตยในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ คือ “พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นสมมติเทพและมีอำนาจเหนือชีวิตของผู้ที่อยู่ใต้ปกครองทุกคน”² เพราะไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาได้รับอิทธิพลความเชื่อตามลัทธิพราหมณ์ โดยผ่านวัฒนธรรมขอมว่า “พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองอาณาจักรนั้นเป็นผู้สูงสุดเหนือประชาชน... ทรงเป็นสมมติเทวราชสืบเนื่องมาจากดวงอาทิตย์ อาณาประชาราษฎร์ผู้อยู่ใต้ปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน ย่อมอยู่ในฐานะไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน หรืออยู่ในฐานะข้าทาสที่จะต้อง

¹ พรพรรณ ธารานุมาศ, วรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา, หน้า 436. อ้างถึงใน เตือนใจ ถิ่นทะเลเกิด, วรรณคดีชาวบ้านจาก “วัดเกาะ” (ปริญญานพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต 2520 อุดมศึกษา) หน้า 150.

² ดร. ไพบูลย์ ช่วงเรียน, ลักษณะสังคมและการปกครองของไทย, (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2515) หน้า 11.

ปฏิบัติตามคำบัญชาของพระเจ้าแผ่นดิน”¹ ดังนั้นจึงได้จัดให้มีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ตลอดจนวางตัวบทกฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และเกียรติของพระเจ้าแผ่นดินไว้ในลักษณะต่าง ๆ กัน ผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้

ด้วยเหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชจึงมีพระอภัยาคัยว่าความเจ้าอารมณ์สามารถรับสั่งให้ประหารชีวิตใครก็ได้ที่ทำให้ขัดพระทัย เช่น พระไชยเชษฐาธิราชสั่งประหารนางสุวิญา ท้าวศุภมิตรสั่งประหารพระสังข์ หรือรับสั่งให้ลงโทษ เนรเทศขับไล่ เช่น ท้าวแสนอกุฎรับสั่งให้ขับไล่พระสังข์ศิลาปักษัยกับนางประทุมเสียว

ลักษณะของกษัตริย์ในบทธะครนอก แตกต่างกับลักษณะของกษัตริย์ในบทธะครในโดยสิ้นเชิง เพราะได้แสดงให้เห็นความเอาแต่ใจตัว ความใจโลเลไม่แน่นอน ความหุนเหิม ความมีลักษณะคุกคาม ฯลฯ มากกว่าความมีอำนาจสง่างามเกรงขาม ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะบัญญัตินิยมของบทธะครนอกนิยมให้ตัวละครที่เป็นท้าวพญาหากษัตริย์ลงเล่นตลกคลุกคลีกับพวกเสนาข้าราชบริพาร หรืออาจจะละทิ้งจารีตประเพณีและแบบแผนเสียบ้างก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเล่นแบบ “ที่ท้าวที่พญา” เหมือนกับบทธะครใน กษัตริย์ในบทธะครนอกจึงประพฤติตัวเหมือนตัวละครตัวอื่นที่เป็นคนสามัญ คือบางทีจะเล่นบทตลกไปด้วยเหมือนคนสามัญ เช่น ท้าวสามนต์

เมื่อนั้น	ท้าวสามนต์ร้องรับให้ตีฟ่อ
ตบมืออ้อเออชะเง้อคอ	เห็นลูกเขยเป็นต่อหัวร่อคัก
ลูกชิ้นโลกเต็นเขม้นมุ้ง	พลัดผลุลงมาซาแทบหัก
มันเมื่อยเหนื่อยบอบหอบซัก	ฟิงพนักนั่งโยกตะโพกเพลี่ย
แม้แต่ตัวละครที่เป็นนางกษัตริย์	ก็ยังแสดงบทตลกขบขัน
เมื่อนั้น	นางมณฑาแลดูไม่รู้จัก
คิดว่าเทวาสุรารักษ์	อกใจทักทักให้ครั่นคร้าม
นางนบอบหมอบกราบกราบไหว้	ลูกสาวขุขุขุไว้แล้วร้องห้าม
พระมารดานิ่งอยู่ไม่รู้ความ	ลูกเขยถอดเงาะงามแล้วเป็นไร

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

การใช้ถ้อยคำของตัวละครที่เป็นกษัตริย์นี้ ไม่เคร่งครัดเรื่องราชาศัพท์ กษัตริย์ใช้คำ
หยาบหรือคำที่เป็นภาษาชาวบ้านได้ เช่น นางสวัญชาติวิพาร์

ได้เอ๋ยได้ฟัง	นางแก่นคั่งคำว้อฉิบหาย
มึงมาพูดแอบเป็นแอบคาย	กูไม่ตึงง่ายง่ายอย่าเจรจา
หกนางท่านางรจนา	
หรือชะรอยถูกเสน่ห์เหล่ากอล	เวทมนตร์คลใจโฉนหนอ
ไม่คิดถึงพงศ์เผ่าเหล่ากอ	น้ำใจในคอมึงผิดคน
ยังจะทำแสนงอนก่อนข้าหรือ	คันมือจะใคร่ต่อยสักร้อยหน
กจะกรวดน้ำว่าคะน	ถึงยากจนขาดจากพี่น้องกัน

แต่ถึงแม้ว่า บทละครนอกจะกำหนดบทบาทให้ตัวละครกษัตริย์เป็นตัวละครที่ไม่น่าเกรง
ขาม หรือมีลักษณะตลกขบขันก็ตาม ยังมีตัวละครกษัตริย์ที่ไม่ได้เป็นไปตามบัญญัตินิยมของละคร
นอก และมีความน่าสนใจในแง่ที่เบ็ดเรื่อง และมีบทบาทสำคัญในตอนท้าย ที่ไปตามนางจันทร์เทวี
และไปตามพระสังข์ คือท้าวศวมล

สาเหตุที่ท้าวศวมลจะออกตามพระสังข์ก็คือ พระอินทร์เห็นว่าพระสังข์ได้ครองเมือง
สามนต้อยู่กับนางรจนาแล้ว ก็ไปปรากฏให้ท้าวศวมลเห็น ชูว่า “แม้รักตัวกลัวตายอย่าทิ้งเสีย
ไปตามลูกตามเมียมาให้ได้” ซึ่งพระอินทร์นั้นอาจจะเป็นตัวละครที่ผู้แต่งสร้างขึ้นมาเป็นสัญลักษณ์
ของมโนธรรมก็ได้ เพราะตอนที่ท้าวศวมลไปอนงค์นางจันทร์เทวีก็ได้ยอมรับว่า “เดี๋ยวนี้รู้สึกตัว
ว่าชั่วช้า จะออกมาลู่โทษที่ทำผิด” พอปรับความเข้าใจกันได้ จึงชวนนางจันทร์เทวีไปตามหา
พระสังข์โดยปลอมตัวเป็นสามัญชน ได้รับความลำบาก มีบทบาทที่ก่อให้เกิดความเศร้าสลดใจได้มาก

2. ตัวละครเอกฝ่ายชาย

ตัวละครเอกฝ่ายชายมักจะเป็นกษัตริย์หรือบุคคลชั้นสูง วิทย์ ศิวะศรียานนท์ กล่าวว่
ที่เป็นเช่นนี้เพราะเราได้เค้าเรื่องมาจากวรรณคดีอื่นๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวของชนชั้นสูง ในตอนหนึ่ง
กล่าวว่า “...โดยมากแล้ว วรรณคดีชิ้นเอกของเรา ถ้าไม่เป็นเรื่องราวของท้าวพญามหากษัตริย์
เช่นเรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา มัทนพารา พระนล พระอภัย พระลอ ก็ได้เค้าเรื่องมาจากปัญญา
สชาติก ซึ่งเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในขณะที่เสวยชาติต่างๆ เช่น สมุทรโฆษ สังข์ทอง กาวี
พระสุธน...”¹

¹ วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย, 2514)
หน้า 78.

ตัวละครเอกฝ่ายชายในวรรณคดีไทยทั่วไปจะต้องมีรูปร่างงดงาม รมแก่ง และเจ้าชู้ เช่น พระสังข์มี “รูปทรงตั้งองค์อินทร์” และเมื่อลงชุบตัวในบ่อทอง ก็ยังมีความงามมากขึ้นตามคำรำพึงของนางรจนาว่า “งามจริงยิ่งมนุษย์ในใต้หล้า คู่คึงเทวคาบนสวรรค์” การเน้นให้เห็นความรูปร่างนั้นบางทีก็มีข้อเปรียบเทียบชัดเจน เช่นตอนพระสังข์กล่าวกับนางรจนาเมื่อนางบอกว่ากลัวรูปเงาะว่า

ถึงหนวดเครารุงรังข้างเป็นไร	เอาแหนบถอนเสียได้คอกน้องเอ๋ย
หัวพริกหยวกย่องอย่าเยาะเย้ย	ถ้าหัวเสยสอยหย่งแล้วคงงาม
ทำไมกับรูปชั่วตัวดำ	จะอาบน้ำขี้สัตว์มีมะขาม
ละลายดินสอพองสักสองซาม	ทำให้งามตลอดเท่าขาวทั้งตัว

และเมื่อพระสังข์ถอดเงาะมานั่งแนบข้างนางรจนา นางไม่ได้หันไปมองคิดว่าเงาะมานั่งข้าง ๆ ก็ไม่ใช่ดี ต่อเมื่อเห็นพระสังข์ถอดรูปจึงตกตะลึง

เมื่อนั้น	รจนาไม่ทะยาทะเยแเส
คิดว่าเงาะลูบหลังทำรังแก	ไม่เหลียวแลร้องอึ้งคะนึ่งไป
โมโหหันหน้ามาหยิกทั้ง	เห็นรูปร่างก็ตะลึงหลงไหล
น้อยหรือถอดเงาะเหมาะสมใจ	เนื้อหนังข้างกระไรราวกับทอง

ในการแต่งบทละครนอก ผู้แต่งต้องใช้ถ้อยคำให้กระทัดรัด ดำเนินเรื่องไปอย่างรวดเร็ว จึงมิได้บรรยายหรือหากำมาไว้ประกอบลักษณะของตัวละครให้รู้ว่ามีรูปร่าง เช่นเดียวกับละครใน เช่น “พระทรวงโถมประโลมพิศมัย” หรือ “พระทรวงโถมประโลมเสน่หา” ซึ่งในละครในจะกล่าวถึงเสมอ แต่ละครนอกมักจะกล่าวสั้น ๆ เช่น

พระไชยเชษฐ์สูงส่ง
 เมื่อนั้น โคมเจ้าไกรทองพงศา
 เมื่อนั้น พระไชยเชษฐ์ตกประหม่าหน้าเสีย

ซึ่งการกล่าวเช่นนี้ไม่ได้บรรยายลักษณะรูปร่างของตัวละคร แต่ก็เป็นที่เข้าใจกันทั่วไปว่าตัวละครเอกต้องมีรูปร่าง

ตัวละครเอกฝ่ายชายในบทละครนอก มีนิสัยที่ทั้งเหมือนและทั้งแตกต่างกับพระเอกในอุคตมคติทั่วไป พระเอกในอุคตมคติ จะมีลักษณะกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว รักการผจญภัยและการต่อสู้ เป็นนักรบและนักรักด้วย ดังนั้นจึงอาจแยกลักษณะของตัวละครเอกฝ่ายชายออกได้เป็น 2 อย่างคือ

2.1 ตัวละครที่มีลักษณะเช่นเดียวกับพระเอกในอุทมคติ ได้แก่เจ้าไกรทอง พระ-
 กาวี พระสังข์ศิโรปชัย กล่าวคือมีความองอาจกล้าหาญ มีความสามารถ ถึงแม้ว่าส่วนหนึ่งของลักษณะ
 นี้จะได้รับการส่งเสริมจากอุปกรณ์ภายนอก คืออาวุธหรือของวิเศษประจำตัว หรือของที่ได้รับมาจากผู้
 อื่น ได้แก่หอกตัดโลหะ รูปเงาะ เกือกแก้ว ไม้เท้า พระขรรค์ สังข์และศร แต่บุคลิกภาพของตัว
 ละครเอกเหล่านี้เป็นบุคลิกภาพของผู้นำ ผู้ที่คอยช่วยเหลือบุคคลอื่นเมื่อได้รับความเดือดร้อน มีความ
 เชื้อมั่นในตัวเอง

ตามปกติเราถือกันว่าตัวละครเอกฝ่ายชายคือตัวละครเอกที่สำคัญที่สุดของเรื่อง การตั้งชื่อ
 เรื่องบทละครและวรรณคดีไทยตลอดจนวรรณคดีสากลทั่วไป นิยมตั้งชื่อเรื่องตามชื่อของตัวเอก
 ฝ่ายชายเสมอ เช่น อิเหนา รามเกียรติ์ ไกรทอง กาวี มณีพิชัย ไชยเชษฐา สังข์ทอง สังข์ศิโรปชัย
 พระอภัยมณี อุณรุท ฯลฯ เรื่องของสากลก็เช่นกัน เช่น Beowulf, Ulysses, Macbeth ฯลฯ
 ตัวละครฝ่ายชาย จึงมีความสำคัญกว่าฝ่ายหญิงในฐานะเป็นหัวใจของเรื่อง ดังนั้นตัวละครเอกฝ่ายชาย
 ก็ควรจะมี ความเก่งกล้าสามารถสมกับความสำคัญนั้น ๆ

2.2 ตัวละครที่มีลักษณะตรงข้ามกับพระเอกในอุทมคติ พระเอกในละครนอกนี้บางคน
 ก็ค่อนข้างซ้าซลาด คือ พระไชยเชษฐา กับ พระมณีพิชัย ความซ้าซลาดนี้ปรากฏเป็นนิสัยที่เห็นได้ชัด
 โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมณีพิชัย ตอนที่ไปเป็นข้าเจ้าพราหมณ์อยู่ในศาลาคนเดียว ถูกเจ้าพราหมณ์
 มาล้อเล่น

เมื่อนั้น	พระมณีนิวกะวงสงสัย
อะไรนี่ผีสาวหรืออย่างไร	อกใจทักทักนี่ภาวนา
ตัวสั้นเทาเทาหนวสะทั้น	แอบบานประตุนึงฟังผา
ให้สยดสยของพองโลมา	ตกประหม่าหน้าซีดไม่สมประดี
แล้วแข็งจิตคึกคึกมานะเหน็บรัง	ลูกผู้ชายจะมานั่งกั้วผี
ลุกขยับลับล่ออยู่หลายที	ภูมีย่างย่องไปมองดู
.....
เห็นจะเป็นปีศาจประหลาดจริง	เค็ดคอกไม้ทั้งมาใหม่ใหม่
ยิ่งคึกคร่ำครันพรันใจ	เหลิ้วไปแลมาอยู่ช้านาน